

Krystian Chołaszczynski *

Wyższa Szkoła Kultury Społecznej i Medialnej w Toruniu

ZIMBABWE W ROKU 2013 – NOWE PORZĄDKI W STARYM STYLU?

Wprowadzenie

Dnia 18 kwietnia 1980 r., po piętnastu latach buntu osadników europejskiego pochodzenia, który przeszedł do historii jako kryzys rodezyjski, brytyjska kolonia Rodezja Południowa uzyskała niepodległość jako Republika Zimbabwe. Oprócz władzy kolonialnej w nowym państwie zakończyła się polityka segregacji rasowej, bliźniaczo podobna do apartheidu z Republiki Południowej Afryki.

W przypadku Republiki Zimbabwe podział chronologiczno-polityczny wydaje się jasny. Lata 1980–1987 to okres walki o dominację na zimbabweńskiej scenie politycznej zakończona zwycięstwem Roberta Gabriela Mugabe i Afrykańskiego Narodowego Związku Zimbabwe – Frontu Patriotycznego (*Zimbabwe African National Union – Patriotic Front* ZANU-PF), którego był przewodniczącym. Okres między rokiem 1987 a 2008 to rządy właśnie tej partii z liderem owej formacji politycznej jako prezydentem. Od 2008 r. natomiast mamy do czynienia z polityczną niestabilnością, próbami uzgodnienia tekstu nowej konstytucji oraz oczekiwaniem na wybory, które ostatecznie odbyły się w 2013 roku. Utrata przez Roberta Mugabe i ZANU-PF parlamentarnej większości w 2008 r. na korzyść Ruchu na rzecz Demokratycznej Zmiany (*Movement for Democratic Change* MDC) Morgana Tsvangiraia można uznać za znaczące wydarzenie w historii Zimbabwe¹. Najbardziej namacalnym dowodem tej zmiany było wejście w życie z dniem 13 lutego 2009 r. 19 poprawki do konstytucji² uchwalonej podczas

* Krystian Chołaszczynski – doktor nauk społecznych w zakresie nauk o polityce oraz magister stosunków międzynarodowych (absolwent UMK Toruń); wykładowca Wyższej Szkoły Kultury Społecznej i Medialnej oraz konsultant w Regionalnym Ośrodku Debaty Międzynarodowej w Toruniu, członek zarządu Towarzystwa Przyjaciół Janikowa im. Henryka Czamana.

¹ Zob.: K. Chołaszczynski, *Maraton wyborczy w Zimbabwe*, w: *Światowiec* 2008, listopad, nr 4(30), s. 14–15.

² Nieoficjalny tekst dystrybuowany przez organizację Veritas Trust, w: <http://www.refworld.org/docid/4a1ea0df2.html>, http://citizenshiprightsafrika.org/wp-content/uploads/2016/02/Zimbabwe_Constitution_19th_Amendment_Act_2009.pdf [dostęp: 14 XII 2017 r.].

konferencji w Lancaster House w 1979 r. – na niej uzgodniono warunki przyznania niepodległości³.

Kwestią, na którą trzeba zwrócić uwagę, jest podział plemienny. Był i jest on o tyle istotny, że w Zimbabwe podobnie przedstawia się podział polityczny. Szona są grupą etniczną kulturalnie podobnych ludów żyjących we wschodniej części Zimbabwe, na północ od rzeki Lundi. Liczba osób mówiących w języku Szona jest szacowana na około 9 milionów, czyli blisko 75 proc. obywateli według danych z 2003 roku⁴. Tę wspólnotę uważa się za żelazny elektorat ZANU-PF oraz prezydenta Mugabe. Zimbabweńscy Ndebele z kolei, czy też Matabele, wykazują związek z zuluską grupą etniczną. Według danych za rok 2003 ogólną liczbę ich członków szacuje się na mniej więcej 3 miliony, co stanowi blisko 20 proc. obywateli Republiki Zimbabwe. W raporcie amerykańskiej organizacji zajmującej się prawami człowieka Freedom House (*Freedom in the World 2009*)⁵ zaznaczono, że mniejszościowa grupa etniczna Ndebele ciągle była politycznie i ekonomicznie nękana. Siły bezpieczeństwa często atakowały obszary zamieszkiwane przez tę grupę uważaną za bastion opozycji⁶. Trzecią co do wielkości populacją w Zimbabwe jest lud Tsonga grupujący członków różnorodnych grup, jak Shangaan, Thonga, Tonga i kilka mniejszych. W samym Zimbabwe stanowi on około 2 proc. obywateli⁷. Pozostałe ludy mają charakter lokalny i ich liczba jest niewielka: Ndau, Tokaleya, Doma, Goffal, Gokomere, Hungwe, Kunda oraz Nambya. Liczba obywateli Zimbabwe pochodzenia europejskiego nie jest do końca ustalona. Dane oscyływały między kilkoma tysiącami⁸ a 40 tysiącami⁹. Co ciekawe, w połowie lat siedemdziesiątych było ich blisko 275 tysięcy¹⁰. Te dysproporcje między danymi

³ Zob.: K. Chołaszczynski, *Z dziejów apartheidu w Afryce. Rządy Douglasa Iana Smitha w Rodezji Południowej*, „Pro Fide Rege et Lege” 2010, nr 2(66), s. 71–83. Tenże, *Afrykański model autorytaryzmu – Zimbabwe czasów Roberta Mugabe*, „Historia i Polityka” 2009/2010, nr 2/3(9/10), s. 82–102.

⁴ *Jane’s Sentinel Southern Africa*, w: *Country of Origin Information Report. Zimbabwe*, London 2009, s. 91–92, w: <https://www.justice.gov/sites/default/files/eoir/legacy/2013/06/12/zimbabwe072009.pdf> [dostęp: 14 XII 2017 r.].

⁵ *Zimbabwe. Freedom in the World 2009*, w: <https://freedomhouse.org/report/freedom-world/2009/zimbabwe>, [dostęp: 14 XII 2017 r.].

⁶ *Jane’s Sentinel Southern Africa*, dz. cyt., s. 92–93.

⁷ Zob. *Post Zambia – Zimbabwe: The Tonga: Left high and dry*, 5.09.2007, <https://reliefweb.int/report/zambia/zambia-zimbabwe-tonga-left-high-and-dry> [dostęp: 14 XII 2017 r.].

⁸ *Economist Intelligence Unit*, w: *Country of Origin Information Report. Zimbabwe*, London 2009, s. 99, w: <https://www.justice.gov/sites/default/files/eoir/legacy/2013/06/12/zimbabwe122309.pdf> [dostęp: 14 XII 2017 r.].

⁹ C. Sithole, *Zimbabwe’s Whites Targeted Again*, w: <http://iwpr.net/report-news/zimbabwe-whites-targeted-again> [dostęp: 14 XII 2017 r.].

¹⁰ *Economist Intelligence Unit*, w: *Country of Origin Information Report. Zimbabwe*, dz. cyt., s. 99.

ściśle związane są z polityką Roberta Mugabe i atakami na farmy tychże obywateli. Znaczna ich liczba była zmuszona uciekać z kraju. Kilka lat temu pojawiły się doniesienia, że pewna ich grupa zaczęła wracać do Zimbabwe¹¹.

Międzypartyjne porozumienie z 2008 r.

Sytuację polityczną w Zimbabwe można porównać do „demokracji partyjnej”. Porozumienia między głównymi formacjami politycznymi bardzo często mają decydujący wpływ nie tylko na scenę partyjną, lecz także na cały system polityczny. 15 września 2008 r. podpisano jeden z trzech ważniejszych dokumentów w historii niepodległych dziejów Zimbabwe. Pierwszym było porozumienie z Lancaster House z 1979 r. (kwestia niepodległości; nowa konstytucja), a drugim – układ zjednoczeniowy z 1987 r. (w praktyce w Zimbabwe zapanował system jednopartyjny z silną pozycją prezydenta). Dokument z 15 września 2008 r. określa się jako Umowę o podziale władzy (*Power Sharing Agreement*), Międzypartyjne porozumienie polityczne (*Interparty Political Agreement*) lub Ogólne porozumienie polityczne (*Global Political Agreement GPA*)¹². Powszechnie uznaje się, że dzień 15 września 2008 r. jest momentem transformacji systemu w Zimbabwe, w którym dominującą pozycję zajmował ZANU-PF, w całkowicie inny typ.

Zgodnie z międzypartyjnym porozumieniem powstały dwa ośrodki władzy wykonawczej – prezydent i nowo utworzony urząd premiera, który objął lider MDC Morgan Tsvangirai – jako rząd jedności. Faktem jednak jest, że sposób ich tworzenia, kompetencje obu najważniejszych organów (prezydenta i premiera) oraz polityczne pochodzenie sprawiły, że były one źródłem impasu i w konsekwencji nieskuteczności. Od czasu wejścia w życie 19 poprawki i utworzenia rządu jedności sytuacja w Zimbabwe była niepewna, a reformy zostały częściowo zahamowane¹³.

Ciekawą tezę postawiła w 2011 r. Danielle Conolly z pozarządowej organizacji Zimbabwe Lawyers for Human Rights¹⁴. Według niej mieliśmy do czynienia z ge-

¹¹ Zob. P. Thornycroft, *White Farmers return to Zimbabwe land*, <http://www.telegraph.co.uk/news/worldnews/africaandindianocean/zimbabwe/8179368/White-farmers-return-to-Zimbabwe-land.html> [dostęp: 14 XII 2017 r.].

¹² Pełen tekst GPA, w: http://www.lcil.cam.ac.uk/sites/default/files/LCIL/documents/transitions/Zimbabwe_7_Global_Political_Agreement.pdf [dostęp: 14 XII 2017 r.].

¹³ Zob.: *Zimbabwe – The Road to Reform or Another Dead End?*, Africa Report No 173, 27 April 2011, International Crisis Group, Working to Prevent Conflict Worldwide, w: http://www.observatori.org/paises/pais_82/documentos/173%20Zimbabwe%20-%20The%20Road%20to%20Reform%20or%20Another%20Dead%20End.pdf [dostęp: 14 XII 2017 r.].

¹⁴ D. Conolly, *The Global Political Agreement and Democratic Transition in Zimbabwe*, 27 June 2011, Oxford Transitional Justice Research Working Paper Series, w: <https://www.law.ox.ac.uk/sites/files/oxlaw/connollyfinal21.pdf> [dostęp: 14 XII 2017 r.].

neralną tendencją w Afryce, by problemy wynikające z powyborczych perturbacji rozwiązywać za pomocą rządów jedności narodowej (*national unity government*). Oprócz Zimbabwe Wspólnota Rozwoju Afryki Południowej (*Southern African Development Community SADC*), jak również Unia Afrykańska do podobnych rozwiązań przekonały strony politycznego sporu w Kenii oraz na Wybrzeżu Kości Słoniowej. Conolly zastanawia się w artykule, czy jest to dobry sposób na przeprowadzenie procesu demokratyzacji systemu, czy też mamy ten typ rozwiązania traktować jako zapewnienie czasowego spokoju kosztem demokratycznej woli wyborców. Historia pokazała, że w przypadku Zimbabwe mieliśmy do czynienia z tym drugim przypadkiem.

Nowa ustawa zasadnicza i referendum konstytucyjne

Republika Zimbabwe w swojej historii dwukrotnie przyjmowała ustawę zasadniczą. Pierwsza konstytucja Zimbabwe została przyjęta na mocy wynegocjowanego porozumienia w Lancaster House. Weszła ona w życie jako *Zimbabwe Constitution Order 1979* pod numerem S. I. 1979/1600 i była 19 razy nowelizowana¹⁵. 31 stycznia 2013 r. Parlamentarny Komitet Konstytucyjny (*The Constitution Parliamentary Select Committee COPAC*) przedstawił projekt nowej ustawy zasadniczej, który został poddany pod głosowanie w ogólnokrajowym referendum¹⁶.

Dwudniowe referendum odbyło się 16 i 17 marca 2013 roku. Ponieważ projekt ustawy zasadniczej został uzgodniony przez trzy główne partie polityczne zasiadające w parlamencie (ZANU-PF Roberta Mugabe; MDC-Tsvangirai oraz mniejszościowa niezależna frakcja MDC Artura Mutambara), obyło się bez większych perturbacji. Kampania była spokojna i nie odnotowano żadnych większych przejawów przemocy. Należy wspomnieć, że w międzypartyjnym porozumieniu z 2008 r. wyraźnie wskazywano, iż następne wybory prezydenckie i parlamentarne mogą się odbyć dopiero po uchwaleniu nowej ustawy zasadniczej. Z tego też powodu terminy wyborów były przesuwane¹⁷.

¹⁵ *Constitution of Zimbabwe. As amended at 13th February, 2009 (including amendments made by Constitution of Zimbabwe Amendment No. 19)*, https://www.google.pl/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=1&cad=rja&uact=8&ved=0ahUKEwjrp7j34nYAhVD-M5oKHbuKBNAQFggnMAA&url=http%3A%2F%2Fwww.veritaszim.net%2Fsites%2Fveritas_d%2Ffiles%2FConstitution%2520of%2520Zimbabwe%2520as%2520Amended%2520by%2520Amendment%2520%2528No.%252019%2529%2520Act%252C%-25202009_1.doc&usg=AOvVaw0DRL1q4APGCeb9LzZLrDHR [dostęp: 14 XII 2017 r.].

¹⁶ *The Final Draft Constitution Of Zimbabwe January 31, 2013*, w: http://www.icla.up.ac.za/images/constitutions/zimbabwe_constitution.pdf [dostęp: 14 XII 2017 r.]; G. Dube, *Referendum Vote Counting Continues in Zimbabwe*, 17 marzec 2013, <https://www.voazimbabwe.com/a/zimbabwe-referendum-douglas-mwonzora-people-vote-yes/1623254.html>, [dostęp: 14 XII 2017 r.].

¹⁷ *Zimbabwe's Constitutional Outreach Program Ends*, 31 października 2010, <http://www.voan->

Co istotne, projekt nowej konstytucji – jak wspomniano – był ustalany między partiami politycznymi. Do rozmów praktycznie nie dopuszczono organizacji pozarządowych bądź innych osób zainteresowanych tą kwestią. W dodatku czas między opublikowaniem tekstu nowej konstytucji a głosowaniem nad jego przyjęciem był zbyt krótki – półtora miesiąca. Poza tym dla ponad 5 milionów zarejestrowanych wyborców wydrukowano z inicjatywy COPAC tylko 90 tysięcy egzemplarzy, z czego 70 tysięcy w języku angielskim, a 20 tysięcy w językach lokalnych. Nadto wydano 200 tysięcy wersji skróconych ustawy zasadniczej. Ogólnie rzecz ujmując, 290 tysięcy egzemplarzy to zdecydowanie za mało, by wyborcy dokładnie zapoznali się z projektem. Dla 40-tysięcznej społeczności osób niewidomych sporządzono zaledwie 200 egzemplarzy zadrukowanych w alfabecie Braille'a¹⁸.

W powszechnej opinii projekt ten – podobnie jak poprzednie międzypartyjne porozumienia – był silnie związany ze sferą partyjną. W związku z tym społeczne zainteresowanie samą kampanią referendalną było niskie. Szacowana frekwencja na poziomie 80 proc. również się nie sprawdziła. Do urn poszło nieco ponad 3,3 miliona obywateli, co zasadniczo uważa się za porażkę samego projektu pomimo jego uchwalenia. Społeczność międzynarodowa z zadowoleniem jednak przyjęła fakt, że zarówno kampania, jak również referendum odbyły się w spokojnej atmosferze, bez większych incydentów¹⁹. Jak wynika z tabeli numer 1, zdecydowana większość głosujących oddała swój głos za uchwaleniem nowej konstytucji. Taki wynik był łatwy do przewidzenia. W związku z faktem, iż 11 września 1999 r. powstała pierwsza pozaparlamentarna opozycja w postaci Ruchu na rzecz Demokratycznej Zmiany MDC wobec rządzącego nieprzerwanie od uzyskania niepodległości prezydenta Roberta Gabriela Mugabe i jego Afrykańskiego Narodowego Związku Zimbabwe – Frontu Patriotycznego ZANU-PF, to do międzypartyjnego porozumienia z 2008 r. trwał bardzo ostry spór polityczny. Okres między 2008 a 2013 r. to czas niestabilności. Niespodziewana zgoda dwóch rywalizujących formacji politycznych w kontekście referendum konstytucyjnego spowodowała z jednej strony uznanie projektu ustawy zasadniczej przez wyborców, a z drugiej – mniejszą frekwencję od zakładanej. Jak się później okaże, ta zgoda stanie się najgorszym rozwiązaniem dla MDC. W wyborach prezydenckich

ews.com/content/zimbabwes-constitutional-outreach-program-ends--106455103/156615.html, [dostęp: 14 XII 2017 r.]; P. Nyoni, *Constitution referendum 'delayed to September'*, 24 marca 2011, <https://www.news24.com/Africa/Zimbabwe/Zimbabwe-referendum-delayed-to-Sept-20110324>, [dostęp: 14 XII 2017 r.].

¹⁸ *Zimbabwe: Many Zimbabweans Unaware of Impending Referendum*, 13 marca 2013, <http://allafrica.com/stories/201303131344.html> [dostęp: 14 XII 2017 r.].

¹⁹ G. Dube, *Referendum Vote Counting Continues in Zimbabwe*, 17 marca 2013, <http://www.voazimbabwe.com/content/zimbabwe-referendum-douglas-mwonzora-people-vote-yes/1623254.html> [dostęp: 14 XII 2017 r.].

i parlamentarnych to właśnie opozycja względem ZANU-PF i prezydenta Mugabe zanotuje największy odpływ wyborców.

Tabela nr 1. Wyniki referendum konstytucyjnego z 16–17 marca 2013 r.

	Liczba głosów	%
Tak	3 079 966	94,49
Nie	179 489	5,51
Razem	3 259 455	100
Głosy ważne	3 259 455	98,29
Głosy nieważne	56 627	1,7
Razem	3 316 082	100

Źródło: *Zimbabwe: Many Zimbabweans Unaware of Impending Referendum*, <http://allafrica.com/stories/201303131344.html> [dostęp: 14 XII 2017 r.];

Zimbabwe approves new constitution, <http://www.bbc.co.uk/news/world-africa-21845444> [dostęp: 14 XII 2017 r.].

Jak podkreśla większość analityków politycznej sytuacji w Zimbabwe, jedną z ważniejszych zmian, jakie zostały wprowadzone w systemie politycznym, jest ograniczenie liczby możliwych kadencji głowy państwa do dwóch. Jednakże ustawa zasadnicza nie działa wstecz, co w artykule 91 zostało nie wprost wpisane²⁰. Tym samym prezydent Robert Mugabe, który pełni urząd nieprzerwanie od 1987 roku (od 1980 r. do 1987 r. stał na czele Rady Ministrów jako premier), mógł ponownie startować w zbliżających się wyborach. Należy podkreślić, że w 2013 r. miał 89 lat. Tym samym należało się spodziewać ponownego starcia dwóch głównych politycznych liderów w Zimbabwe: Robert Gabriel Mugabe kontra Morgan Tsvangirai. Na uwagę zasługują również akcenty, jakie poszczególne partie polityczne podkreślały w kampanii przedreferendalnej. MDC skupiło się na prawach obywatelskich i wolnego oraz uczciwego głosowania zawartych w poszczególnych artykułach konstytucji²¹. Natomiast ZANU-PF ponownie

²⁰ Art. 91. *Qualifications for election as President and Vice-Presidents*
A person qualifies for election as President or Vice-President if he or she: is a Zimbabwean citizen by birth or descent; has attained the age of forty years; is ordinarily resident in Zimbabwe; and is registered as a voter.
A person is disqualified for election as President or Vice-President if he or she has already held office as President under this Constitution for two terms, whether continuous or not, and for the purpose of this subsection three or more years' service is deemed to be a full term.
 Zob.: *Chapter 5 The Executive*, https://www.constituteproject.org/constitution/Zimbabwe_2013.pdf [dostęp: 14 XII 2017 r.].

²¹ Zob.: *Chapter 1. Founding Provisions*, https://www.constituteproject.org/constitution/Zimbabwe_2013.pdf [dostęp: 13 XII 2017 r.];
Chapter 2. National Objective, https://www.constituteproject.org/constitution/Zimbabwe_2013.pdf [dostęp: 13 XII 2017 r.];
Chapter 4 Declaration of Rights, https://www.constituteproject.org/constitution/Zimbabwe_2013.pdf [dostęp: 13 XII 2017 r.].

skupiło się na reformie rolnej oraz fakcie, że ustawa zasadnicza uprawomocniała przejęcie przez państwo 4 500 farm²² należących wcześniej do białych osadników i ich potomków²³. Główne formacje polityczne ponownie ukształtowały linię podziału w Zimbabwie. Należy pamiętać, że przed wyborami prezydenckimi i parlamentarnymi dostęp do mediów masowych dla proprezydenckiego ZANU-PF był dużo lepszy niż dla MDC²⁴.

W tym miejscu musimy kilka słów poświęcić samej ustawie zasadniczej. Międzypartyjne porozumienie oraz implementująca konstytucję 19 poprawka ustanawiały urząd premiera, który istniał wcześniej w latach 1980–1987. W ten sposób władza wykonawcza była dzielona między głowę państwa a premiera. Ponadto istniały dwie formy działania rządu: konstytucyjny gabinet na czele z prezydentem oraz pozakonstytucyjna rada ministrów na czele z premierem. Z tego też powodu skuteczność działania rządu zimbabweńskiego w latach 2008–2013 była tak znikomą²⁵. Projekt nowej ustawy zasadniczej ponownie likwidował urząd premiera. Tym samym jeden z czołowych projektów opozycji spod znaku MDC, by Zimbabwe ponownie stała się republiką z systemem parlamentarnym, upadł. Należy pamiętać, że system prezydencki obok jednopartyjnego był głównym hasłem ZANU-PF i prezydenta Mugabe.

Nowa ustawa zasadnicza wyraźnie podkreśla pozycję prezydenta i rządu. Nawet jeśli członkowie obu izb zgromadzą wymaganą większość 2/3 by przegłosować wotum nieufności²⁶ to głowa państwa nie ma obowiązku zdymisjonować swoich ministrów, ale może rozwiązać parlament²⁷. Poza tym prezydent zachował uprawnienia dotyczące zawetowania parlamentarnych projektów²⁸. Tym samym przyjęto wszystkie główne propozycje ze strony prezydenckiej.

²² Art. 72 oraz rozdział 16, artykuły od 288 do 287, https://www.constituteproject.org/constitution/Zimbabwe_2013.pdf [dostęp: 13 XII 2013 r.].

²³ *Zimbabwe approves new constitution*, 19 marzec 2013, <http://www.bbc.co.uk/news/world-af-rica-21845444> [dostęp: 12 XII 2017 r.].

²⁴ Zob.: K. Chołaszczyński, *Media masowe a polityka w Zimbabwie*, w: *Studia medioznawcze* 2012, nr 4(51), Warszawa 2012, s. 144–164.

²⁵ T. Mukuhani, *Zimbabwe's Government of National Unity: Successes and Challenges in Restoring Peace and Order*, w: *Journal of Power, Politics & Governance* June 2014, Vol. 2, No. 2, pp. 169-180, https://jppgnet.com/journals/jppg/Vol_2_No_2_June_2014/9.pdf [dostęp: 12 XII 2017 r.].

²⁶ Art. 109 par. 1, *The Senate and the National Assembly, by a joint resolution passed by at least two-thirds of their total membership, may pass a vote of no confidence in the Government*, https://www.constituteproject.org/constitution/Zimbabwe_2013.pdf [dostęp: 13 XII 2017 r.].

²⁷ Art. 109 par. 4b, *Where Parliament passes a vote of no confidence in the Government, the President must, within fourteen days after the vote: a) remove all Ministers and Deputy Ministers from office, unless they have already resigned as a result of the resolution, and appoint persons in their place; or b) dissolve Parliament and, within ninety days, call a general election.*

²⁸ Art. 131 dotyczy pełnej procedury ustawodawczej, <https://www.constituteproject.org/>

Jeśli chodzi o władzę ustawodawczą, pozostawiono bikameralny parlament²⁹. Izba niższa, zwana Zgromadzeniem Narodowym (*The National Assembly*), składa się z 270 deputowanych wybieranych według zasady: 210 w jednomandatowych okręgach systemem FPTP (*first-past-the-post*) plus 60 kobiet wybranych po 6 z każdej prowincji w systemie reprezentacji proporcjonalnej – lista partyjna³⁰. Natomiast izba wyższa, zwana Senatem, (*Senate*) powinna składać z 80 senatorów wybieranych według zasady: 60 osób wybranych systemem proporcjonalnym (lista partyjna) po 6 z każdej prowincji, 16 tradycyjnych liderów wybranych przez Prowincjonalne Zgromadzenie Wodzów (*Provincial Assembly of Chiefs*) po 2 z każdej prowincji z wyjątkiem metropolitalnych Harare i Bulawayo, prezes i wiceprezes Krajowej Rady Wodzów (*National Council of Chiefs*) oraz dwóch przedstawicieli osób niepełnosprawnych³¹. Ponadto w konstytucji znalazł się zapis, że w przypadku utraty przez deputowanego poparcia partii politycznej, z ramienia której startował, traci urząd. Podobnie dzieje się, gdy kandydat niezależny w trakcie kadencji zapisał się do jakiejś formacji politycznej³². Przyjęte rozwiązania w sposób jednoznaczny bardziej podkreślają zależność wybranego deputowanego od nominującej go partii politycznej niż od okręgu, z którego startował, czy od samych wyborców, których miał reprezentować. Inną kwestią jest to, co w literaturze określa się mianem „frakcjonalizacji”, czyli tendencji do

constitution/Zimbabwe_2013.pdf, [dostęp: 13 XII 2017 r.].

²⁹ Art. 118, *Parliament consists of the Senate and the National Assembly*, https://www.constituteproject.org/constitution/Zimbabwe_2013.pdf, [dostęp: 13 XII 2017 r.].

³⁰ Art. 124 par. 1, *The National Assembly consists of: a) two hundred and ten members elected by secret ballot from the two hundred and ten constituencies into which Zimbabwe is divided; and b) for the life of the first two Parliaments after the effective date, an additional sixty women members, six from each of the provinces into which Zimbabwe is divided, elected through a system of proportional representation based on the votes cast for candidates representing political parties in a general election for constituency members in the provinces*, https://www.constituteproject.org/constitution/Zimbabwe_2013.pdf, [dostęp: 13 XII 2017 r.].

³¹ Art. 120 par. 1, *The Senate consists of eighty Senators, of whom — a) six are elected from each of the provinces into which Zimbabwe is divided, by a system of proportional representation conforming with subsection (2); b) sixteen are chiefs, of whom two are elected by the provincial assembly of Chiefs from each of the provinces, other than the metropolitan provinces, into which Zimbabwe is divided; c) the President and Deputy President of the National Council of Chiefs; and d) two are elected in the manner prescribed in the Electoral Law to represent persons with disabilities*, <http://extwprlegs1.fao.org/docs/pdf/zim127325.pdf> [dostęp: 13 XII 2017 r.].

³² Art. 129 par. 1 pkt k oraz pkt l, *The seat of a member of Parliament becomes vacant: (...) if the member has ceased to belong to the political party of which he or she was a member when elected to Parliament and the political party concerned, by written notice to the Speaker or the President of the Senate, as the case may be, has declared that the member has ceased to belong to it; (...) if the member, not having been a member of a political party when he or she was elected to Parliament, becomes a member of a political party*, <http://extwprlegs1.fao.org/docs/pdf/zim127325.pdf> [dostęp: 13 XII 2017 r.].

podziałów wewnątrzpartyjnych. Zapewne w ten sposób liderzy partyni biorący udział w negocjowaniu tekstu ustawy zasadniczej chcieli zabezpieczyć kraj przed zbyt dużymi podziałami politycznymi. Jednocześnie jest to zgodne z ideą systemu jednopartyjnego, co możemy uznać za kolejne zwycięstwo obozu proprezydenckiego. Należy uznać to za poważne naruszenie przejrzystości i transparentności procesu wyborczego.

Inną kwestią, na którą musimy zwrócić uwagę, jest niejasny rozdział między władzą wykonawczą a ustawodawczą. Zgodnie z artykułem 116 nowej ustawy zasadniczej władza ustawodawcza w Zimbabwe składa się z parlamentu oraz prezydenta, którzy zobowiązani są działać zgodnie z rozdziałem 6 konstytucji³³. Prawo weta, które zostało przyznane prezydentowi, w zasadzie nie musi mieć żadnej merytorycznej podstawy, by zostało wykorzystane. Podobnie ma się z zapytaniem do Trybunału Konstytucyjnego. Biorąc pod uwagę ówczesną silną pozycję głowy państwa oraz fakt, że był on wtedy liderem największej formacji politycznej w państwie powoduje, iż jego władza była tylko nieznacznie ograniczona. W praktyce mogło się okazać, że przy parlamentarnej większości nie będzie żadnych ograniczeń dla prezydenta. Należy pamiętać, że tak silny system prezydencki istniał w latach 1987–2008 i był często krytykowany. Nowa konstytucja niewiele w tej materii zmieniła.

Pewne zmiany nastąpiły również w strukturze władzy terytorialnej. Zgodnie z artykułem 267 paragrafem 1 liczba prowincji – podstawowego podziału administracyjnego – pozostaje na niezmiennym poziomie 10³⁴. Jednakże na ich czele, pod względem kompetencji, stoi Rada Prowincjonalna (*Provincial Councils*) zamiast dotychczasowych Gubernatorów, którzy byli zwyczajowo w poprzednich latach prezydenckimi nominatami³⁵ (Rady Prowincjonalne stałyby na czele ośmiu pro-

³³ Art. 116, *The Legislature of Zimbabwe consists of Parliament and the President acting in accordance with this Chapter*, <http://extwprlegs1.fao.org/docs/pdf/zim127325.pdf>, [dostęp: 13 XII 2017 r.].

³⁴ Art. 267 par. 1, *The provinces into which Zimbabwe is divided are — Bulawayo Metropolitan Province; Harare Metropolitan Province; Manicaland Province; Mashonaland Central Province; Mashonaland East Province; Mashonaland West Province; Masvingo Province; Matabeleland North Province; Matabeleland South Province; and Midlands Province; whose boundaries are fixed under an Act of Parliament*, <http://extwprlegs1.fao.org/docs/pdf/zim127325.pdf> [dostęp: 13 XII 2017 r.].

³⁵ Zob.: F. Steward, J. Klugman, A.H. Helmsing, *Decentralization in Zimbabwe*, w: *Occasional Paper*, No. 15, 1994, s. 5, http://hdr.undp.org/sites/default/files/frances_stewart.pdf [dostęp: 14 XII 2017 r]; *Chapter 29:13 RURAL DISTRICT COUNCILS ACT, Acts 8/1988, 18/1989 (s. 45), 11/1991 (s. 31), 3/1992, 15/1994 (s. 25), 21 /1997, 23/1998,25/1998, 22/2001,13/2002*, <http://www.parlzim.gov.zw/acts-list/rural-district-councils-act-29-13>, [dostęp: 14 XII 2017 r.]; *Chapter 29:15 COUNCILS ACT, Acts 21/1997,3/2000, 22/2001,13/2002*, <http://www.parlzim.gov.zw/acts-list/councils-act-29-15> [dostęp: 14 XII 2017 r.]; *Local Government: Policy Review*, June 2005, http://www.zimbabweinstitute.net/File_Uploads/docs/Local_Government_Paper.pdf [dostęp: 14 XII 2017 r.].

wincji niemetropolitalnych, natomiast na czele Harare i Bulawayo byłyby to Rady Metropolitalne – *Metropolitan Councils*). W skład Rady Prowincjonalnej wchodziłby jej przewodniczący wybrany podczas pierwszego posiedzenia, senatorowie z danej prowincji, dwaj tradycyjni liderzy zasiadający w Senacie, przewodniczący i jego zastępca Prowincjonalnej Rady Wodzów, deputowani obojga płci Zgromadzenia Narodowego z danej prowincji oraz 10 członków wybranych w wyborach powszechnych (wybory odbywają się zgodnie z systemem proporcjonalnym, przy czym partyjna lista kandydatów musi być tak skonstruowana, by naprzemiennie pojawiały się nazwiska kobiet i mężczyzn)³⁶. Natomiast na czele samej prowincji zamiast gubernatora stoi teraz przewodniczący Rady. W przypadku Rad Metropolitalnych na ich czele zasiada prezydent odpowiednio Harare i Bulawayo³⁷.

Przyjęte rozwiązania może byłyby zasadne w państwach unitarnych, lecz są dość kontrowersyjne w tych krajach, gdzie czynnik etniczny ma decydujące znaczenie. Rola prowincji, a także dystryktów wyraźnie zmalała. Fakt, że tak duża liczba osób z poziomu władzy centralnej jednocześnie zasiada we władzach prowincjonalnych, powoduje, że część społeczeństwa może być zniechęcona do udziału w lokalnym życiu politycznym. Do momentu wejścia w życie ustawy zasadniczej rola prowincji była ważna, lecz o wiele ważniejsza była pozycja dystryktu. Zwłaszcza jeśli to na tym poziomie realną pozycję mieli tradycyjni liderzy – wodzowie. Poza tym, analizując artykuł 271, musimy przyznać, że kompetencje władz lokalnych na poziomie prowincji są skromne i niejasne. Zwłaszcza w kontekście wykonywania podjętych decyzje. Dotyczy to również niższych poziomów władzy terenowej³⁸.

Sama procedura wyborcza jest dlatego ważna, że w kilka miesięcy po referendum konstytucyjnym miały się odbyć wybory prezydenckie i parlamentarne. Przy analizie nowej ustawy zasadniczej od razu w oczy rzuca się artykuł 92³⁹, który wprowadził do systemu politycznego kilka nowych rozwiązań. Po

³⁶ Art. 268, https://www.constituteproject.org/constitution/Zimbabwe_2013.pdf [dostęp: 13 XII 2017 r.].

³⁷ Art. 269, https://www.constituteproject.org/constitution/Zimbabwe_2013.pdf, [dostęp: 13 XII 2017 r.].

³⁸ Art. 271, 273, 274, 275, 276, dz. cyt.

³⁹ Art. 92, *Election of President and Vice-Presidents*

The election of a President and two Vice-Presidents must take place within the period specified in section 158.

Every candidate for election as President must nominate two persons to stand for election jointly with him or her as his or her Vice-Presidents, and must designate one of those persons as his or her candidate for first Vice-President and the other as his or her candidate for second Vice-President.

The President and the Vice-Presidents are directly elected jointly by registered voters throughout Zimbabwe and the procedure for their election is as prescribed in the Electoral Law. *The qualifications for registration as a voter and for voting at an election of a President and*

pierwsze, wybory prezydenckie, parlamentarne i samorządowe muszą odbyć się w tym samym czasie. Po drugie, kandydat na prezydenta jest zobowiązany do wyznaczenia ewentualnego przyszłego pierwszego wiceprezydenta oraz drugiego wiceprezydenta. Głosowanie odbywa się nad całą trójką. Inną kwestią jest fakt, że konstytucja ustala, iż wybory mają charakter bezpośredni, lecz nie precyzuje czy chodzi o zwykłe zwycięstwo – najlepszy wygrywa – czy też wymagana jest większość kwalifikowana, a przez to możliwość drugiej tury. Biorąc pod uwagę fakt, że prawo wyborcze nie zostało zmienione i zwyczaj drugiej tury w przypadku braku zwycięstwa kwalifikowanego 50 proc. plus 1 głos, to należy przyjąć, że w tej kwestii nie dokonano reformy. Inną kwestią jest, że ustawa zasadnicza nie daje bezpośrednio prawa prezydentowi do odwołania swoich dwóch zastępców. Mowa jest jedynie o odpowiedzialności przed głową państwa. Tylko w debatach, które toczyły się w czasie kampanii referendalnej wspominano o dziesięcioletnim okresie, w którym prezydent będzie mógł odwołać wiceprezydentów w dowolnym momencie bez podania konkretnego merytorycznego powodu⁴⁰. Tak też się zdarzyło w listopadzie 2017 r.

Zgodnie z artykułem 143 paragrafem 1 konstytucji kadencja parlamentu trwa 5 lat i rozpoczyna się w dniu zaprzysiężenia prezydenta. Natomiast artykuł 158 paragraf 2 zaznacza, że wybory do władz lokalnych odbywają się w tym samym czasie co prezydenckie i parlamentarne. Przyjęcie takich rozwiązań miało z jednej strony ograniczyć wydatki wyborcze z budżetu państwa, a z drugiej uspokoić sytuację – pięć lat między kampaniami wyborczymi miało wystarczyć na uspokojenie emocji. Należy jednak pamiętać, że w Zimbabwe coraz większym problemem jest frekwencja i nie do końca jest pewne, czy tak długi okres między wyborami nie doprowadzi do społecznego zniechęcenia.

Inną kwestią jest mieszany system wyborczy. Mamy tu do czynienia zarówno z systemem większościowym, jak również proporcjonalnym – z zastrzeżeniem, że wybory mają być jednodniowe. Ten pierwszy (większościowy) zazwyczaj preferują partie duże, natomiast ten drugi (proporcjonalny) wolą raczej małe organizacje. Jednakże przyczyny wyboru takiego rozwiązania są inne niż wzmocnienie mniejszych formacji kosztem tych dużych. System większościowy jest stosowany głównie w wyborach do Zgromadzenia Narodowego, system proporcjonalny natomiast przede wszystkim w celu wyrównania szans kobiet. To właśnie one znalazły się na dodatkowych miejscach i dla nich zarezerwowane są listy partyj-

Vice-President are set out in the Fourth Schedule.

The election of a President and Vice-Presidents must take place concurrently with every general election of members of Parliament, provincial councils and local authorities.

⁴⁰ K. Wollan, *The Constitutional History and the 2013 Referendum of Zimbabwe*, Oslo 2013, s. 43, https://www.jus.uio.no/smr/english/about/programmes/nordem/publications/docs/zimbabwe_constitution_2013.pdf [dostęp: 14 XII 2017 r.].

ne. Jednakże w dyskusjach przewijała się teza, iż ten stan rzeczy ma trwać tylko w dziesięcioletnim okresie przejściowym, po którym ponownie system większościowy ma zostać wprowadzony na każdym poziomie wyborczym. Z jednej strony, w społeczeństwie tak etnicznie podzielonym nie jest do końca oczywiste, czy 10 lat wystarczy, by kobiety na stałe znalazły miejsce na scenie politycznej. Z drugiej strony, mniejsze formacje polityczne po tym czasie mogą czuć się skrzywdzone. Jeszcze z innej strony, można doszukać się pewnych zalet systemu mieszanego.

Partie polityczne, które wystawiają swoich kandydatów w wyborach, muszą bardziej się postarać przed kampanią wyborczą i podczas niej. Dobry wynik w skali całego kraju będzie skutkował dodatkowymi miejscami w ramach list partyjnych. Tym samym formacje polityczne będą zmuszone walczyć o głosy w każdej prowincji, a nie tylko w tych, gdzie większość ma konkretna społeczność etniczna. Przykładowo uznaje się lud Szona za żelazny elektorat ZANU-PF i ówczesnego prezydenta Mugabe. Tym samym partia ta w głównej mierze swój program wyborczy kierowała na tereny północne i wschodnie Zimbabwe. Teraz każda formacja musi walczyć o każdy głos.

Zastanawia liczba deputowanych: 270 członków Zgromadzenia Narodowego oraz 80 senatorów. Wydaje się, że pomyślano o tym dopiero na końcu. Biorąc pod uwagę powierzchnię kraju (390,8 tys. km kw.⁴¹) oraz liczbę ludności (13 061 239⁴² za 2012 r. według Krajowej Agencji Statystycznej Zimbabwe – *The Zimbabwe National Statistics Agency ZIMSTAT*), to liczba 350 deputowanych wydaje się zbyt duża. Jednakże w zimbabweńskiej rzeczywistości jest to tylko szczegół. O wiele ważniejsze jest przyznanie pewnego rodzaju parytetu i oddzielnej listy dla kobiet. Zagwarantowano im 22,2 proc. miejsc. By osiągnąć parytet 1/3, to co najmniej 5,3 proc. miejsc w Zgromadzeniu Narodowym obsadzanych metodą większościową – 30 parlamentarzystek – musiałyby dostać się do izby niższej. W czasie parlamentarnej kadencji 2008–2013 w sumie dokładnie 30 kobiet zasiadało w tejże izbie. Ze względu na obowiązywanie specjalnej listy partyjnej dla kobiet, wątpliwe wydaje się, by partie polityczne wystawiały więcej kobiet niż podczas poprzedniej kampanii wyborczej. Na poziomie Senatu sytuacja wygląda lepiej – lista partyjna gwarantuje 34 proc. miejsc⁴³.

Do bardziej kontrowersyjnych kwestii, które strony politycznego sporu w Zimbabwe musiały rozpatrzyć, należała sprawa podwójnego obywatelstwa. Zgodnie z pierwszą konstytucją, wynegocjowaną podczas konferencji w Lancaster House w 1979 r., artykuł 8 zezwalał na posiadanie dwóch paszportów. Było to istotne

⁴¹ W. Maik (red.), *Afryka. Tom II*, Poznań 1999, s. 210.

⁴² *Zimbabwe Population Census 2012*, http://www.zimstat.co.zw/sites/default/files/img/National_Report.pdf [dostęp: 14 XII 2017 r.].

⁴³ K. Wollan, *The Constitutional History*, dz. cyt., s. 47–48.

zwłaszcza dla osadników europejskiego pochodzenia, którzy oprócz obywatelstwa zimbabweńskiego pragnęli zachować to drugie, najczęściej brytyjskie. Jednakże na mocy poprawki 3 do konstytucji z 1983 r. cały artykuł 8 został zniesiony⁴⁴. Rygorystyczne przestrzeganie tego zapisu nastąpiło na przełomie XX i XXI wieku – wraz z atakami weteranów wojennych (biorących udział w walkach wyzwoleniczych z lat 1965-1980) na farmy będące w rękach farmerów głównie pochodzenia europejskiego. Poza tym podczas negocjacji tekstu nowej ustawy zasadniczej starły się propozycje dwóch głównych partii. O ile MDC było za przywróceniem prawa do posiadania podwójnego obywatelstwa, o tyle ZANU-PF wnioskowało o utrzymanie rygorystycznego prawa. Prawdopodobnie w drodze kompromisu przeważała propozycja formacji opozycyjnej względem prezydenta Mugabe.

W zimbabweńskiej rzeczywistości istnieją trzy formy nabycia obywatelstwa: przez urodzenie (art. 36), przez pochodzenie (art. 37) oraz przez rejestrację (art. 38)⁴⁵. Natomiast zgodnie z artykułem 42 na mocy ustawy parlament może zakazać lub zezwolić na posiadanie podwójnego obywatelstwa w odniesieniu do obywateli, którzy nabyli je poprzez pochodzenie lub rejestrację. Tym samym przepis ten nie dotyczy obywateli z urodzenia. Jednakże należy przyjąć, że po 20 latach w Zimbabwe ponownie zezwolono na posiadanie podwójnego obywatelstwa.

Inną kontrowersyjną kwestią była kara śmierci. Zgodnie z artykułem 12 (dotyczącym prawa do życia) ustawy zasadniczej obowiązującej do 2013 r. kwestia ta była regulowana przez prawo i w praktyce nie było żadnych obostrzeń⁴⁶. Nowa konstytucja w artykule 48, który dotyczy prawa do życia, dokonała pewnych zmian. Na karę śmierci można zostać skazanym tylko w przypadku morderstwa, ale nie może zostać wymierzona wobec kobiet bez względu na wiek oraz wobec mężczyzn, którzy nie ukończyli 21 roku życia albo przekroczyli 70 rok życia. Poza tym skazanym przysługuje prawo do ubiegania się o ułaskawianie lub zamianę kary – może tego dokonać tylko głowa państw⁴⁷. W tej materii najwięcej miał do

⁴⁴ Zob.: *The Constitution Of Zimbabwe As amended to No.16 of 20 April 2000*, w wersji z 2000 r. czytamy: Article 8 Dual citizenship (Section repealed by s.2 of Act 1 of 1983 - Amdmt No.3) http://www.chr.up.ac.za/undp/domestic/docs/c_Zimbabwe.pdf [dostęp: 15 XII 2017 r.].

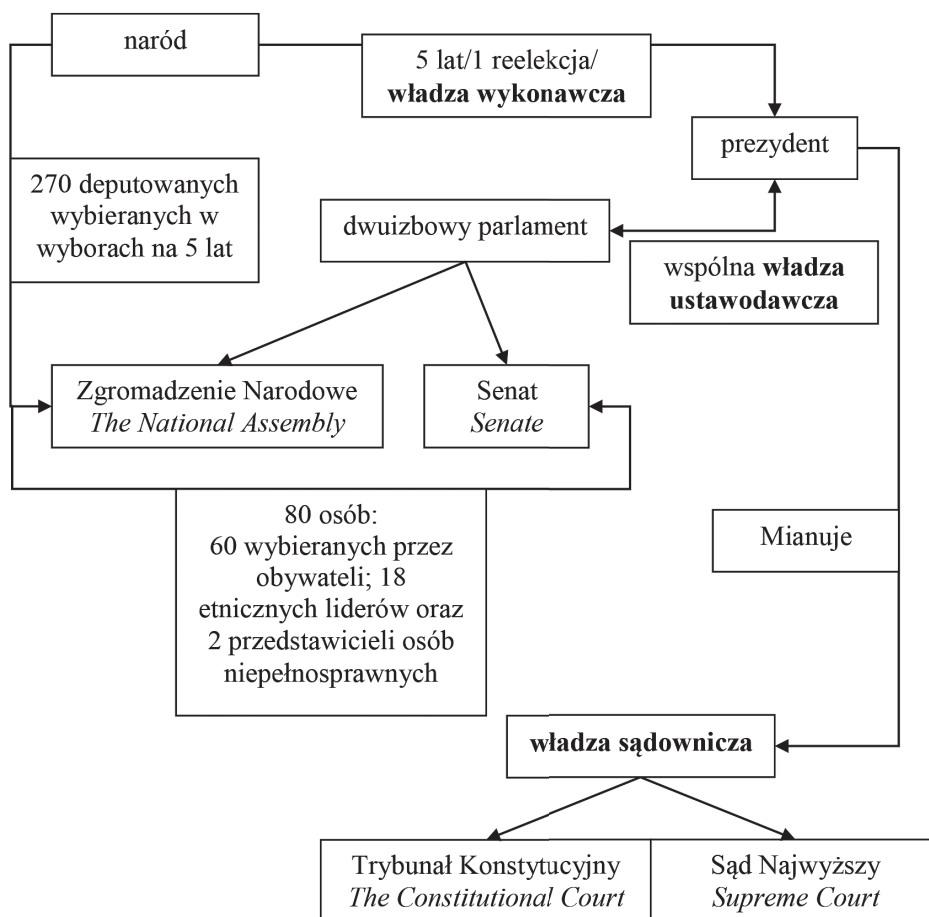
⁴⁵ Art. 36–38, https://www.constituteproject.org/constitution/Zimbabwe_2013.pdf [dostęp: 15 XII 2017 r.].

⁴⁶ *Constitution of Zimbabwe. As amended at 13th February, 2009 (including amendments made by Constitution of Zimbabwe Amendment No. 19)*, s. 10–11, https://www.google.pl/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=1&cad=rja&uact=8&ved=0ahUKEwiQtKmC9YnYAhXMApoKHS_RDA0QFggMAA&url=http%3A%2F%2Fwww.veritaszim.net%2Fsites%2Fveritas_d%2Ffiles%2FConstitution%2520of%2520Zimbabwe%2520as%2520Amended%2520by%2520Amendment%2520%2528No.%252019%2529%2520Act%252C%25202009_1.doc&usq=AOvVaw0DRL1q4APGCeb9LzZLrDHR [dostęp: 15 XII 2017 r.].

⁴⁷ Art. 48, https://www.constituteproject.org/constitution/Zimbabwe_2013.pdf [dostęp: 15 XII 2017 r.].

powiedzenia MDC. Poprzednie rozwiązanie dawało sporo swobody organom sprawiedliwości w ferowaniu wyroków – zwłaszcza zapis o tłumieniu zamieszek. Wydaje się, że opozycja względem prezydenta Mugabe chciała w ten sposób nie dopuścić do użycia kary śmierci jako sposobu zastraszania działaczy politycznych.

Schemat nr 1. System polityczny Zimbabwe w oparciu o tekst ustawy zasadniczej z 2013 r.

Źródło: opracowanie własne.

Lata 1965–1980 w literaturze dość często określa się mianem „wojny chłopskiej”. niesprawiedliwy podział gruntów rolnych między tubylczych Afrykańczyków a osadników europejskiego pochodzenia miał istotne znaczenie dla międzyetnicznych stosunków w czasach kolonialnych, jak również w okresie niepodległym. Polityczny spór w latach osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych XX wieku bardzo często dotyczył tej materii, lecz praktyczne skutki tego były nie-

wielkie. Natomiast ataki weteranów wojennych na farmy jedynie skomplikowały sytuację⁴⁸. Nowa ustawa zasadnicza z jednej strony uprawomocnia przejęcie przez państwo ziemi, ale z drugiej strony gwarantuje odpowiednie odszkodowanie, którego warunki ma określić oddzielna ustawa⁴⁹. W praktyce chodzi o przerzucenie finansowej rekompensaty ze strony zimbabweńskiej na stronę brytyjską, która jako była metropolia odpowiadała za rządy w południoworodezyjskiej kolonii oraz niesprawiedliwy podział gruntów rolnych.

Biorąc pod uwagę kontrowersje wokół prezydenckiego sposobu rozwiązania problemu własności ziemskiej z końca lat dziewięćdziesiątych XX wieku – siłowe zajmowanie farm i wypędzanie właścicieli – zastanawiać musi zgoda MDC na utworzenie Komisji Ziemskiej Zimbabwe (*Zimbabwe Land Commission*) tak silnie związanej z głową państwa. Zgodnie z artykułem 296 nowej ustawy zasadniczej przewodniczący, wiceprzewodniczący oraz członkowie komisji (od dwóch do siedmiu) są nominowani przez prezydenta ze względu na swoje kompetencje w zakresie zarządzania gruntami i administracji. Przy nominacji prezydent jest zobowiązany do wzięcia pod uwagę regionalnych interesów oraz równowagi płci⁵⁰. Decyzje Komisji nie podlegają zaskarżeniu⁵¹.

Kolejnym godnym uwagi elementem nowego systemu politycznego jest wyraźny rozdział między urzędem ministra sprawiedliwości a prokuratora generalnego. Ważne w tej materii są artykuły 114 i 115. Musimy jednak pamiętać, że prokurator generalny jest nominowany przez prezydenta i w każdej chwili może być przez niego odwołany. Konstytucja nie precyzuje procedury⁵². Jest to

⁴⁸ Zob.: P. Gowin, *Gdzie krokodyl zjada słońce*, Warszawa 2008.

⁴⁹ Art. 289, *Principles guiding policy on agricultural land*
In order to redress the unjust and unfair pattern of land ownership that was brought about by colonialism, and to bring about land reform and the equitable access by all Zimbabweans to the country's natural resources, policies regarding agricultural land must be guided by the following principles — land is a finite natural resource that forms part of Zimbabweans' common heritage;
subject to section 72, every citizen of Zimbabwe has a right to acquire, hold, occupy, use, transfer, hypothecate, lease or dispose of agricultural land regardless of his or her race or colour;
the allocation and distribution of agricultural land must be fair and equitable, having regard to gender balance and diverse community interests;
the land tenure system must promote increased productivity and investment by Zimbabweans in agricultural land;
the use of agricultural land should promote food security, good health and nutrition and generate employment, while protecting and conserving the environment for future generations;
no person may be deprived arbitrarily of their right to use and occupy agricultural land, https://www.constituteproject.org/constitution/Zimbabwe_2013.pdf [dostęp: 15 XII 2017 r.].

⁵⁰ Art. 296.

⁵¹ K. Wollan, *The Constitutional History*, dz. cyt., s. 49.

⁵² Art. 114–115, https://www.constituteproject.org/constitution/Zimbabwe_2013.pdf [dostęp: 15 XII 2017 r.].

kolejny przykład dominującej pozycji głowy państwa w zimbabweńskim systemie politycznym. Podobnie jest w przypadku sędziowskich nominacji i ewentualnej dymisji z zajmowanych stanowisk. Rozdział między władzą wykonawczą a sądowniczą jest nieznaczny. Historia już raz pokazała, że sędziowska niezależność może zostać łatwo ograniczona.

Nad takim właśnie projektem przyszło obywatelom Zimbabwe głosować. Należy zwrócić tutaj uwagę na kalendarz wyborczy. Oficjalny tekst konstytucji został przedstawiony 31 stycznia 2013 roku. Już 15 lutego ogłoszono termin dwudniowego referendum – miesiąc później. Kampania na rzecz przyjęcia ustawy zasadniczej była bardziej widoczna niż ta przeciwna, którą przeprowadziły głównie związki zawodowe (niedostateczna ochrona warunków pracy). Główne parlamentarne partie polityczne zachęcały do głosowania za nową konstytucją. W konsekwencji nowa ustawa zasadnicza została przyjęta. Niewielka liczba przypadków, które mogły zakłócić przebieg głosowania, spowodowała, że społeczność międzynarodowa z zadowoleniem przyjęła uspokojenie sytuacji i kolejne międzypartyjne porozumienie⁵³.

Od referendum do wyborów powszechnych

Wydawać by się mogło, że consensus wypracowany w trakcie okołokonstytucyjnych negocjacji przełoży się na ogólną atmosferę poprzedzającą wybory powszechne zaplanowane na 31 lipca 2013 roku. Było to o tyle ważne, iż przypadki stosowania przemocy w czasie kampanii wyborczej w 2002 i 2008 r. były częste. Jednakże już dzień po referendum aresztowano czterech bliskich współpracowników premiera Morgana Tsvangirai z Ruchu na rzecz Demokratycznej Zmiany MDC. Oskarżono ich o podszywanie się pod policjantów⁵⁴. Fakt ten można traktować jako ponowne zbliżenie na linii obóz prezydencki–siły bezpieczeństwa, co miało miejsce w poprzednich latach i trwa nadal, pomimo zmiany na stanowisku prezydenta państwa w listopadzie 2017 r.

Sama ustawa zasadnicza została opublikowana jako przyjęta 29 marca 2013 roku. Jednakże zgodnie z międzypartyjnymi ustaleniami kadencja władz powinna skończyć się 29 czerwca 2013 roku. W związku z tym uznano, że pierwsze wybory w nowym systemie politycznym odbędą się według zasad obowiązujących w starej konstytucji. Pierwsze, drugie i trzecie czytanie nad nową konstytucją

⁵³ K. Wollan, *The Constitutional History*, dz. cyt., s. 50–54.

⁵⁴ Zob.: C. Mavhunga, *4 officials with Zimbabwe PM's office arrested, police say*, 17 marca 2013 r., <http://edition.cnn.com/2013/03/17/world/africa/zimbabwe-political-unrest/> [dostęp: 16.12.2017 r.];

A. Bell, *Police motives questioned over targeting of PM aides*, 20 marca 2013 r., <http://www.thezimbabwean.co/2013/03/police-motives-questioned-over-targeting/> [dostęp: 16 XII 2017 r.].

w izbie niższej odbyło się odpowiednio 7, 8 i 9 maja, natomiast Senat głosował 14 maja. W żadnej z izb nie było głosów przeciwnych. 22 maja 2013 r. podczas oficjalnej uroczystości prezydent Mugabe podpisał nową konstytucję, której wybrane punkty obowiązywały natychmiast, a inne miały wejść w życie po złożeniu przysięgi przez nową głowę państwa⁵⁵.

Kwestią sporną po uchwaleniu nowej ustawy zasadniczej było wyznaczenie terminu wyborów powszechnych. Wydaje się, że po mało emocjonującej kampanii referendalnej główne partie polityczne chciały mieć czas na przeprowadzenie właściwej kampanii wyborczej. Ową sprawę ostatecznie rozstrzygnął Trybunał Konstytucyjny (*The Constitutional Court*), który stwierdził, iż wybory muszą odbyć się jak najszybciej (*as soon as possible*), a Sąd Najwyższy (*Supreme Court*) doprecyzował termin – 31 lipca⁵⁶.

Wybory powszechne

Samą kampanię wyborczą, zwłaszcza w sferze werbalnej, można uznać za dość ostrą. Premier Zimbabwe Tsvangirai i główny lider opozycji zdecydował się na wzięcie udziału w wyborach, mimo że jego główny cel – najpierw przeprowadzenie reform, które wprowadziłyby kraj na demokratyczne tory, a później głosowanie – nie został zrealizowany. Należy zauważyć, że uczynił to na trzy tygodnie przed terminem wyborów. Co do reform, to w pierwszej kolejności chodziło o zmiany w policji i wojsku, które w poprzednich latach były mocno politycznie zaangażowane. Według Tsvangiraia naród nie chce już prezydenta Mugabe, który przez 33 lata miał doprowadzić Zimbabwe do stanu bankructwa⁵⁷. Tym samym lider MDC, który miał być głównym kontrkandydatem prezydenta Mugabe w wyborach prezydenckich, już na samym początku wprowadził kampanię wyborczą na tory personalnej rozgrywki między premierem a prezydentem. Ten sposób prowadzenia kampanii sprawdził się w 2008 roku, kiedy to Tsvangirai wygrał pierwszą turę wyborów prezydenckich.

Prezydent Robert Gabriel Mugabe swoją kampanię wyborczą rozpoczął natomiast hasłem: „Wygrać lub umrzeć!” (*Do or die*). Takimi słowami zwrócił się do swoich zwolenników: „Jesteście naszymi żołnierzami. Macie do rozegrania bitwę. Idźcie walczyć dobrze uzbrojeni. To walka o życie. To jest walka o przetrwanie”⁵⁸.

⁵⁵ K. Wollan, *The Constitutional History*, dz. cyt., s. 54.

⁵⁶ *Zimbabwe elections ‘must be held by 31 July’*, 31 maja 2013 r., <http://www.bbc.co.uk/news/world-africa-22728189> [dostęp: 16 XII 2017 r.].

⁵⁷ *Zimbabwe PM says nation wants Mugabe out*, 8 lipca 2013 r., <http://www.aljazeera.com/news/africa/2013/07/20137811313235244.html> [dostęp: 16 XII 2017 r.].

⁵⁸ *You are our soldiers. You have a battle to fight. Go into the battle well-armed. It’s a fight for our lives. It’s a battle for survival*, w: *Tsvangirai bemoans lack of reforms*, 7 lipca 2013 r.,

Ponadto skrytykował Wspólnotę Rozwoju Afryki Południowej SADC, która zaapelowała o przesunięcie terminu wyborów oraz przeprowadzenie najważniejszych reform, zwłaszcza w zakresie policji i wojska. Prezydent Mugabe stwierdził, że jeśli SADC „zrobi jakieś głupstwo”, to Zimbabwe wycofa się z prac organizacji. Poza tym pomimo dobrych stosunków na linii Zimbabwe–Republika Południowa Afryka (szczególnie dobre relacje łączą Mugabe z prezydentem RPA Jacobem Zumą) Mugabe ostro skrytykował specjalną wysłanniczkę Zumy, Lindiwe Zulu. Prezydent Zimbabwe powiedział: „Czy takie osoby [w domyśle Tsvangirai i Zuma – przyp. K.Ch.] myślą, że my jako kraj będziemy baczyć na głupie wypowiedzi takiej ulicznicy [Zulu]?”⁵⁹. Jednocześnie sam prezydent Mugabe oficjalnie nawoływał do niesięgania po przemoc. „Wykopmy naszych przeciwników za pomocą głosów. Ale proszę, bez przemocy. Zróbmy wybory bez przemocy, bez zastraszania”⁶⁰.

W kręgach opozycyjnych względem prezydenta Mugabe i jego ZANU-PF w pewnym momencie pojawiła się koncepcja szerokiej koalicji. Pomysł ten zrodził się wraz z rezygnacją lidera partii Mavambo Kusile Dawn MKD Simby Makoniego⁶¹, byłego ministra finansów w gabinecie Roberta Mugabe, ze startowania w wyborach prezydenckich oraz poparcia jakiego udzielił ówczesnemu premierowi Morganowi Tsvangiraiowi⁶². W powszechnym mniemaniu kręgów opozycyjnych, lider MDC przegrał wybory w 2008 r. w związku z brakiem jedności przeciwników prezydenta Mugabe. Z tego też powodu Makoni poparł Tsvangiraia oraz zaproponował pełną współpracę między MKD a MDC⁶³ – podobnie uczyniła

<http://bulawayo24.com/index-id-news-sc-national-byo-32765-article-Tsvangirai+be-moans+lack+of+reforms.html> [dostęp: 16 XII 2017 r.].

⁵⁹ *Did such a person think that we as a country would take heed of this street-woman's stupid utterances*, w: C. Du Plessis, S. Ndlangisa, *Mugabe calls Zuma's SADC envoy a 'street woman'*, 7 lipca 2013 r., <https://www.news24.com/Archives/City-Press/Mugabe-calls-Zumas-SADC-envoy-a-street-woman-20150430> [dostęp: 16 XII 2017 r.].

⁶⁰ *“Let's kick our opponents with votes. But please no violence. Let's have an election without violence, without intimidation”*. Cytat za: *Mugabe launches a “do or die” re-election campaign*, 8 lipca 2013 r., <http://www.sowetanlive.co.za/news/world/2013/07/08/mugabe-launches-a-do-or-die-re-election-campaign> [dostęp: 16 XII 2017 r.].

⁶¹ Mavambo Kusile Dawn jest partią polityczną założoną w 2008 r. przez Simbę Makoniego, Kudzaia Mbudziego oraz Ibbo Mandazego. Określa się ją mianem partii o charakterze technokratycznym. Powstała jako polityczne zaplecze dla kandydata w wyborach prezydenckich w 2008 r. – Simby Makoniego, który zajął trzecie miejsce z wynikiem 8,3 procent. Zob.: *Zimbabwe announces poll results*, 2 maja 2008 r., <http://news.bbc.co.uk/2/hi/africa/7380445.stm> [dostęp: 15 XII 2017 r.].

⁶² I. Chifera, *Mavambo Kusile Dawn Party Not Fielding Presidential Candidate*, 27 czerwca 2013 r., <http://www.voazimbabwe.com/content/mavambo-kusile-simba-makoni-presidential-candidate-2013-presidential-election/1690500.html> [dostęp: 15 XII 2017 r.].

⁶³ B. Manavire, F. Kwaramba, *Makoni backs Tsvangirai*, 28 czerwca 2013 r., <http://www.daily-news.co.zw/articles/2013/06/28/makoni-backs-tsvangirai> [dostęp: 18 XII 2017 r.].

inna formacja opozycyjna Afrykański Narodowy Związek Zimbabwe–Ndonga (*Zimbabwe African National Union–Ndonga ZANU–Ndonga*)⁶⁴. W konsekwencji 8 lipca 2013 r. powstała Koalicja na rzecz Zmian (*Coalition for Change*) w składzie: MDC, MKD oraz ZANU–Ndonga, której kandydatem na najwyższy urząd miał być Tsvangirai. Przed wyborami nie udało się jednak zjednoczyć wszystkich formacji opozycyjnych. Frakcja MDC, która wyłamała się w 2005 r., na czele z Welshmanem Ncubem⁶⁵ oraz Dumiso Dabengwą z Afrykańskiego Ludowego Związku Zimbabwe ZAPU (*Zimbabwe African People’s Union*)⁶⁶ stworzyła własną koalicję przeciwko prezydentowi Mugabe i ZANU–PF. Jednakże sojusz ten nie zaowocował wystawieniem wspólnego kandydata na prezydenta (powstał on dopiero po rejestracji kandydatur), lecz miał skupić się na obopólnym wspieraniu swoich członków w wyborach do parlamentu i organów władzy samorządowej.

⁶⁴ Afrykański Narodowy Związek Zimbabwe–Ndonga to partia sytuująca się na prawej stronie zimbabweńskiej sceny politycznej, ukierunkowanej opozycyjnie względem ZANU–PF. Partia bezpośrednio wywodzi się z ZANU. W związku ze zmianą polityki Mugabe i popieraniem idei etnicznego podziału Ndabaningi Sithole zdecydował się na utworzenie oddzielnej frakcji – około 1975 roku. Reprezentuje ona interesy ludzi mówiących językiem Ndau i zamieszkujących południowy wschód Zimbabwe. Sithole zmarł 12 grudnia 2000 r. w Filadelfii. Od tego czasu na czele formacji najpierw stał Wilson Tarugarira Khumbula, a później Reketai Semwayo.

Zob.: V. Langa, *BREAKING: MDC–T, MKD, Zanu Ndonga in poll coalition*, 8 lipca 2013 r., <https://www.newsday.co.zw/2013/07/breaking-mdc-t-mkd-zanu-ndonga-in-poll-coalition/> [dostęp: 15 XII 2017 r.].

⁶⁵ 26 stycznia 2000 r. odbył się kongres inaugurujący MDC w Kompleksie Wodnym Chitungwiza. Wybrano tam przewodniczącego, którym do dziś jest Morgan Tsvangirai. Rozłam nastąpił w 2005 r., kiedy to Arthur Mutambara oraz Welshman Ncube, którzy byli zwolennikami negocjacji z partią prezydenta Mugabe, opuścili szeregi formacji. Tsvangirai był zwolennikiem wywierania dalszych politycznych presji względem ZANU–PF.

Zob.: *Zimbabwe’s ‘outsider’ faction leader*, 27 lutego 2006 r., <http://news.bbc.co.uk/2/hi/africa/4756424.stm> [dostęp: 15 XII 2017 r.].

⁶⁶ Afrykański Ludowy Związek Zimbabwe powstał w 1961 r. w miejsce zdelegalizowanej Partii Narodowo–Demokratycznej (*National Democratic Party NDP*). Na czele stał nieoficjalny król Ndebele, Joshua Nkomo. Zgodnie z przyjętą wtedy konstytucją celem partii była walka z brytyjskim systemem kolonialnym oraz utworzenie niepodległego Zimbabwe. Po wyborach z 1980 r. omawiana partia stała się główną partią opozycyjną i przekształciła w PF–ZAPU. W pierwszych latach niepodległości członkowie tego ugrupowania byli narażeni na ataki ze strony partii Roberta Mugabe. Dopiero porozumienie z 1987 r. położyło kres przemocy i doprowadziło do zjednoczenia dwóch głównych ugrupowań politycznych. ZAPU pod przewodnictwem Dumiso Dabengwy oficjalnie odrzuciło to porozumienie w 2009 roku. Zob.: T. Lnasford, *Political Handbook of the World 2016–2017*, Thousand Oaks 2017, s. 1716, https://books.google.pl/books?id=UmNCDgAAQBAJ&pg=PA1716&lpg=PA1716&dq=ZAPU+congress+2009&source=bl&ots=tHdOhpBH6G&sig=RkVpDmBTnveIjefaoa kKI22CUde&hl=pl&sa=X&ved=0ahUKEwi0_L_amIzYAhXF0qQKHQzEAiUQ6AEISzA-G#v=onepage&q=ZAPU%20congress%202009&f=false [dostęp: 18 XII 2017 r.]; zainteresowanych wczesną historią ZAPU odsyłam do publikacji omawianej partii: *History of a Struggle*, Kair 1972, fotokopia dostępna na stronie: <http://ia600309.us.archive.org/9/items/ZimbabweHistoryOfAstruggle/ZHS.pdf> [dostęp: 15 XII 2017 r.].

W tych okręgach, gdzie dana partia nie zarejestrowała swojej listy wyborczej, jej członkowie mieli wspierać sojuszniczą formację⁶⁷.

Wybory powszechne odbyły się 31 lipca 2013 roku. Jak pokazuje tabela nr 2, zdecydowanym zwycięzcą w pierwszej turze wyborów prezydenckich był dotychczasowy prezydent – liczący wtedy 89 lat Robert Gabriel Mugabe. Uzyskał on blisko 62 proc. ważnie oddanych głosów. Jak podaje większość analityków zimbabweńskiej sceny politycznej, taki wynik był skutkiem trzech podstawowych czynników. Po pierwsze, mieszkańcy miast, którzy w przeważającej większości głosują na formacje opozycyjne, ze względów formalnych mieli duże problemy z oddaniem głosów. Ponad 300 tysięcy obywateli w dniu wyborów nie znalazło się na listach umożliwiających głosowanie. Po drugie, ZANU-PF zmobilizowało wspólnotę etniczną Szona, którą uznaje się za żelazny elektorat prezydenckiej partii. Po trzecie, lud Ndebele, który z przyczyn historycznych nie należy do zwolenników obozu rządzącego, po pięciu latach dość nieudolnych rządów „wielkiej koalicji” wyraźnie zniechęciło się do opozycyjnych formacji, których symbolem był Morgan Tsvangirai, i w dniu wyborów nie zagłosowało wcale. To właśnie Ndebele zagwarantowali MDC i jego liderowi bardzo dobry wynik wyborczy w 2008 roku. W konsekwencji w Zimbabwe na kolejną pięcioletnią kadencję obrany został dotychczasowy przywódca państwa oraz ZANU-PF.

Tabela nr 2. Wyniki wyborów prezydenckich z 31 lipca 2013 r.

Kandydat	Partia wystawiająca kandydata	Liczba głosów	%
Robert Mugabe	ZANU-PF	2 110 434	61,68
Morgan Tsvangirai	MDC-Tsvangirai	1 172 349	34,37
Welshman Ncube	MDC-Ncube	92 637	2,72
Dumiso Dabengwa	ZAPU	25 416	0,75
Kissnot Mukwazhi	ZDP	9 931	0,29
Razem		3 480 047	100

Źródło: *Oficjalne wyniki wyborów w oparciu na document Komisji Wyborczej: Zimbabwe Electoral Commission, Section 110 of the Electoral Act [Chapter 2:13] Collation of returns from Provincial Centres*, <https://web.archive.org/web/20130919163819/http://www.zec.gov.zw/election-notice-board/election-results/2013-election-results?download=615:2013-national-presidential-results> [dostęp: 15 XII 2017 r.].

Podobnie było w przypadku wyborów do izby niższej parlamentu. Jak pokazuje tabela nr 3, w 210 jednomandatowych okręgach wyborczych ZANU-PF zdobyła aż 160 miejsc. Tym samym pomysł na kampanię wyborczą w wykonaniu MDC należy uznać za porażkę. W starciu liderów partyjnych lepszy okazał się

⁶⁷ N. Bhebehe, *Ncube, Dabengwa form poll pact*, 6 lipca 2013 r., <https://www.newsday.co.zw/2013/07/06/ncube-dabengwa-form-poll-pact/> [dostęp: 15 XII 2017 r.].

Robert Gabriel Mugabe. Zdobyta liczba mandatów pozwala prezydenckiej partii na swobodne wprowadzanie poprawek do ustawy zasadniczej bez konieczności szukania koalicjanta.

Tabela nr 3. Wyniki wyborów do Izby Zgromadzeń (House of Assembly) z 31 lipca 2013 r.

Nazwa partii	Liczba zdobytych miejsc
ZANU-PF	160
MDC-Tsvangirai	49
Niezależni	1
Razem	210

Źródło: *ZEC 2013 harmonised elections report edit version 06 01 2013 chidakuza*, s. 62, <http://www.zec.gov.zw/election-notice-board/election-results/2013-election-results/file/22-zec-2013-harmonised-elections-report> [dostęp: 16 XII 2017 r.].

Niezwykle ciekawa jest tabela nr 4. Pokazuje ona, że opozycyjne względem ZANU-PF obie formacje MDC zachowały popularność i dobry wynik na obszarach metropolitalnych (Harare, Bulawayo) oraz tam, gdzie większość obywateli to członkowie plemienia Ndebele (Matabeleland North, Matabeleland South). Partia prezydenta Mugabe natomiast zawsze mogła liczyć na głosy plemienia Szona, które zamieszkuje głównie wieś; inną kwestią są przypadki zmuszania do głosowania na konkretną partię polityczną⁶⁸.

Tabela nr 4. Wyniki wyborów do Senatu z 31 lipca 2013 r.

Prowincja	MDC-Ncube	MDC-Tsvangirai	ZANU-PF
Bulawayo	1	4	1
Harare	0	3	3
Manicaland	0	2	4
Mashonaland Central	0	1	5
Mashonaland East	0	1	5
Mashonaland West	0	1	5
Masvingo	0	2	4
Matabeleland North	0	3	3
Matabeleland South	1	2	3
Midlands	0	2	4
Razem	2	21	37

Źródło: *ZEC 2013 harmonised elections report edit version 06 01 2013 chidakuza*, s. 64, <http://www.zec.gov.zw/election-notice-board/election-results/2013-election-results/file/22-zec-2013-harmonised-elections-report> [dostęp: 15 XII 2017 r.].

⁶⁸ Zob.: *Zimbabwe election: queuing voters given more time*, 31 lipca 2013 r., <http://www.bbc.co.uk/news/world-africa-23512279> [dostęp: 15 XII 2017 r.].

Przez wzgląd na dotychczasową historię Zimbabwe, od samego początku istniały obawy – zwłaszcza w kręgach opozycyjnych względem prezydenta Mugabe i jego ZANU-PF – o nieuczciwość i próbę oszustwa przy przebiegu zbliżających się wyborów. Niezależna organizacja *Zimbabwe Election Support Network* (ZESN) już w 2011 r. przeprowadziła badania dotyczące sposobu rejestracji wyborców; stwierdzono wówczas, iż blisko 27 proc. zarejestrowanych Zimbabweńczyków już nie żyło. W dodatku na listach uprawniających do oddania głosu znalazły się nazwiska osób, które przekroczyły 100 lat, przy czym średnia długość życia w Zimbabwe, według Światowej Organizacji Zdrowia WHO, wynosi 43 lata⁶⁹. W czerwcu 2013 r. podobne badania przeprowadziła niezależna organizacja *Research and Advocacy Unit*, która podkreśliła, że blisko 2 miliony młodych obywateli nie zostało zarejestrowanych przed zbliżającymi się wyborami, natomiast na listach znalazło się ponad 116 tysięcy osób mających ponad 100 lat. W 78 okręgach wyborczych było więcej uprawnionych do głosowania niż wszystkich dorosłych mieszkańców⁷⁰. Innym elementem nieuczciwej kampanii wyborczej były stronnice media państwowe – w całości podporządkowane ZANU-PF, oraz doniesienia o przypadkach zastraszania na obszarach wiejskich, które zwyczajowo uznaje się za bastion ówczesnego prezydenta Mugabe i jego politycznej formacji⁷¹.

Powyższe okoliczności były podstawą zaskarżenia wyników wyborów z 31 lipca; 9 sierpnia 2013 r. stronnictwo MDC oddało sprawę do Trybunału Konstytucyjnego (wybory prezydenckie) i Sądu Najwyższego (wybory parlamentarne). Wśród 15 oficjalnych zarzutów były rzekoma korupcja i manipulowanie listą wyborczą. Poza tym wiele osób – zwłaszcza w dużych miastach będących ostoją opozycji – nie mogło oddać głosu, ponieważ nie ujęto ich w rejestrze wyborczym. Mogło to być nawet 300 tysięcy obywateli, a według opozycji – 900 tysięcy. Biorąc pod uwagę, że liczba głosów oddanych na dotychczasowego prezydenta była większa od liczby głosów oddanych na lidera opozycji o 938 085, zrozumiałe są powody odrzucenia wyników wyborczych i żądania rozpisania nowych wyborów w ciągu 60 dni. Inną kwestią jest, że w dniu głosowania członkowie ZANU-PF mieli rozdawać jedzenie w zamian za głos⁷².

⁶⁹ D. Smith, *Third of Zimbabwe's registered voters are dead*, 21 stycznia 2011 r., <http://www.theguardian.com/world/2011/jan/21/third-zimbabwe-registered-voters-dead> [dostęp: 17 XII 2017 r.].

⁷⁰ W. Zhangazha, *Zimbabwe roll excludes millions of young voters*, 5 lipca 2013 r., <http://mg.co.za/article/2013-07-05-00-zimbabwe-roll-excludes-millions-of-young-voters> [dostęp: 17 XII 2017 r.].

⁷¹ L. Cendrowicz, *Robert Mugabe's Zimbabwe election victory was a 'masterclass in electoral fraud'*, 2 sierpnia 2013, <http://www.independent.co.uk/news/world/africa/robert-mugabe-zimbabwe-election-victory-was-a-masterclass-in-electoral-fraud-8744348.html> [dostęp: 17 XII 2017 r.].

⁷² *Zimbabwe's MDC challenges Robert Mugabe election victory*, 9 sierpnia 2013 r., <http://www.>

Tak jak w poprzednich latach, i z tym zaskarżeniem wyników wyborczych były problemy natury politycznej i instytucjonalnej. Odsuwane w czasie terminy rozprawy oraz uniemożliwienie wnioskodawcom wywodzącym się z MDC uzyskania dokumentów z publicznych instytucji było, według członków formacji opozycyjnej, „kpiną z wymiaru sprawiedliwości” (*was going to be a mockery of justice*). W konsekwencji partia Tsvangiraia zdecydowała się na wycofanie wniosku o unieważnienie wyborów⁷³. Mimo to sprawa dalej się toczyła i orzeczono, że wybory były wolne, uczciwe i wiarygodne (*free, fair and credible*). Poza tym z powodu krytyki systemu sędziowskiego w Zimbabwe prokuratura zastanawiała się, czy nie oskarżyć lidera MDC Morgana Tsvangiraia o obrazę sądu⁷⁴.

Również społeczność międzynarodowa wyrażała zastrzeżenia. Unia Europejska oficjalnie wyraziła zaniepokojenie skalą wyborczych nieprawidłowości. Wielka Brytania wezwała zimbabweński rząd do zbadania przypadków łamania prawa wyborczego. Stany Zjednoczone oświadczyły, że nie można uznać tych wyborów za wiarygodny wyraz woli obywateli. Co istotne, obserwatorzy z krajów europejskich i Stanów Zjednoczonych nie zostali do Zimbabwe wpuszczeni. Inne stanowisko zajęły państwa kontynentu afrykańskiego. Szef misji obserwatorów Unii Afrykańskiej Olusegun Obasanjo oświadczył, że nie dało się uniknąć incydentów, i zaapelował o ich zbadanie. W konsekwencji Unia Afrykańska, która wysłała 70 obserwatorów, uznała wybory za „wolne i wiarygodne” (*free and credible*). SADC natomiast oświadczyła, że sam proces wyborczy należy uznać za „wolny i pokojowy” (*free and peaceful*), lecz z ostatecznymi wnioskami należy poczekać do rozstrzygnięcia wszystkich wyborczych pozwów do odpowiednich organów sprawiedliwości – w konsekwencji główna południowoafrykańska organizacja uznała wybory w całości⁷⁵.

Po wyborach z 2013 r.

W czwartek 22 sierpnia 2013 r. na kolejną pięcioletnią kadencję prezydencką zaprzysiężony został Robert Gabriel Mugabe. Uroczystość odbyła się na stadionie w Harare, gdzie zebrało się 60 tysięcy sympatyków Afrykańskiego Narodowego Związku Zimbabwe – Frontu Patriotycznego ZANU-PF. Analitycy podkreślają, że sama uroczystość – z dużą liczbą flag i śpiewów – bardzo przypominała

bbc.co.uk/news/world-africa-23637580 [dostęp: 17 XII 2017 r.].

⁷³ *Zimbabwe's MDC drops Robert Mugabe election challenge*, 16 sierpnia 2013 r., <http://www.bbc.co.uk/news/world-africa-23733748> [dostęp: 17 XII 2017 r.].

⁷⁴ *Zimbabwe's Tsvangirai may be charged for 'judiciary insult'*, 20 sierpnia 2013 r., <http://www.bbc.co.uk/news/world-africa-23771763> [dostęp: 17 XII 2017 r.].

⁷⁵ *Zimbabwe President Mugabe re-elected amid fraud claims*, 3 sierpnia 2013 r., <http://www.bbc.co.uk/news/world-africa-23563029> [dostęp: 17 XII 2017 r.].

inaugurację premierostwa Mugabe z 1980 roku. W swojej inauguracyjnej przemowie prezydent obiecał cud gospodarczy oparty na szybko rozwijającym się górnictwie. Inwestorów polityk miał szukać na wschodzie – już od pewnego czasu Zimbabwe coraz bardziej zbliżało się politycznie i gospodarczo do Chińskiej Republiki Ludowej (stadion w Harare został zbudowany przez firmę chińską)⁷⁶.

Zaprzyiężenie członków obu izb parlamentu nastąpiło 3 września 2013 roku. Wtedy też wybrano przewodniczących i wiceprzewodniczących Zgromadzenia Narodowego i Senatu. Jacob Mudenda, były gubernator prowincji Matabeleland Północny, został nowym przewodniczącym Zgromadzenia Narodowego, a jego zastępcą – Marble Chinomona. Odpowiednio w Senacie funkcje mieli objąć Edna Madzongwe oraz Chenhamo Chimutengwende. Wszyscy z ZANU-PF. MDC Morgana Tsvangirai zbojkotowało wybory na przewodniczącego Zgromadzenia Narodowego na znak protestu przeciwko sfałszowanym, ich zdaniem, wyborom⁷⁷.

Już 10 września 2013 r. prezydent Mugabe wyznaczył członków swojego gabinetu. W związku z nieobowiązaniem międzypartyjnego porozumienia z 2008 r. liczba ministerstw została zmniejszona z 33 do 26⁷⁸. W nowym rządzie znalazło się wielu członków ZANU-PF pamiętających czasy wojny wyzwoleniczej. Zwyczajowo określa się ich mianem „twardogłowych” (*hardliners*). Przykładowo były minister obrony Emmerson Mnangagwa – oskarżany o zaplanowanie militarnej akcji przeciwko Ndebele w latach 1982–1987, która przeszła do historii jako Gukurahundi – w nowym gabinecie Mugabe objął tę funkcję ministra sprawiedliwości. O ile jednak resorty „siłowe” zostały obsadzone „twardogłowymi”, o tyle teki gospodarcze przypadły stosunkowo młodszym działaczom partii prezydenta. Były minister sprawiedliwości Patrick Chinamasa został desygnowany na stanowisko ministra finansów. Innym przykładem może być Sydney Sekeramayi, któremu przeznaczono tę funkcję ministra obrony. Jonathan Moyo natomiast – ten, który wprowadził bardzo ostre przepisy ograniczające wolność słowa i który ponownie objął urząd ministra informacji – uważany był mniej twardogłowego działacza⁷⁹. W partii ZANU-PF mieliśmy częściową do czynienia z pokolenio-

⁷⁶ M. Mashavave, *Defiant Mugabe sworn in for new term*, 22 sierpnia 2013 r., <https://www.modernghana.com/news/254246/defiant-mugabe-sworn-in-for-new-term.html> [dostęp: 17 XII 2017 r.].

⁷⁷ *Zimbabwe: MP's Sworn in*, 3 września 2013 r., <http://allafrica.com/stories/201309040442.html> [dostęp: 17 XII 2017 r.].

⁷⁸ *Zimbabwe: President Mugabe Appoints New Cabinet*, 10 września 2013 r., <http://allafrica.com/stories/201309110715.html> [dostęp: 17 XII 2017 r.].

⁷⁹ A. Laing, *Zimbabwe: Mugabe loads new cabinet with hardliners*, 11 września 2013 r., <http://allafrica.com/stories/201309110715.html> [dostęp: 17 XI 2017 r.].

wą zmianą⁸⁰, która mogła już wtedy zapowiadać zmianę jakościową widoczną zwłaszcza w wydarzeniach z listopada 2017 r.

17 września 2013 r. Mugabe wraz z żoną Grace przybył czarnym samochodem marki Rolls Royce do parlamentu w celu otwarcia nowej sesji. Uroczystość została zbojkotowana przez MDC Morgana Tsvaniraia. W swoim przemówieniu prezydent ponownie podkreślił rolę górnictwa jako katalizatora dla rozwoju przemysłowego kraju. Przeprowadzony w 2010 r. proces nacjonalizacji kopalń zakładał, że 51 proc. akcji zostanie przez zagraniczne firmy przekazane zimbabweńskim partnerom. Zimbabwe, według Mugabe, nie mogło być tylko obserwatorem w prowadzeniu gospodarki kraju. Trudno nazwać to planem zmierzającym do przyciągnięcia zagranicznych inwestorów, lecz inaczej na to spojrzymy, jeśli uznamy, że głównym celem Mugabe było sprowadzenie do kraju chińskich inwestycji. Wydawało się, że prezydent Zimbabwe w kwestii polityki gospodarczej stawiał na Pekin. Przez lata chińskie inwestycje miały uprzywilejowaną pozycję, i obecny prezydent Emmerson Mnangagwa nie zmienia tego kierunku⁸¹.

Konkludując, o ile lata 2008–2013 mogły stanowić podstawę do analizy ewentualnej kolejnej transformacji zimbabweńskiego systemu politycznego, o tyle rok wyborczy 2013 ten okres ewidentnie zakończył. Zimbabwe w ciągu ostatnich ponad trzydziestu lat – czyli od uzyskania niepodległości – kilka razy się przekształcało. W pierwszym okresie (1980–1987) mieliśmy do czynienia z systemem gabinetowo-parlamentarnym i wielopartyjnym. W drugim natomiast (1987–2008) – z prezydenckim i realnie jednopartyjnym. Okres rządów jedności (2008–2013) w literaturze określa się mianem półprezydenckiego i ponownie wielopartyjnego – w tym czasie powstało lub ponownie reaktywowano wiele formacji

⁸⁰ *Mugabe shuffles the pack, again*, 20 września 2013 r., http://www.africa-confidential.com/article-preview/id/5041/Mugabe_shuffles_the_pack%2c_again [dostęp: 17 XII 2017 r.].

⁸¹ Zob.: B. Westcott, S. George, *The Chinese connection to the Zimbabwe coup*, 18 listopada 2017 r., <http://edition.cnn.com/2017/11/17/africa/china-zimbabwe-mugabe-diplomacy/index.html>, [dostęp: 17 XII 2017 r.]; *In Zimbabwe it's hello China, goodbye Britain*, 20 listopada 2017 r., <https://www.theguardian.com/world/2017/nov/20/in-zimbabwe-its-hello-china-goodbye-britain>, [dostęp: 17 XII 2017 r.]; S. Tisdall, *Zimbabwe: was Mugabe's fall a result of China flexing its muscle?*, <https://www.theguardian.com/world/2017/nov/17/zimbabwe-was-mugabes-fall-a-result-of-china-flexing-its-muscle>, [dostęp: 17 XII 2017 r.]; V. Banerjee, T. S. Rich, *Diamonds and the Crocodile: China's Role in the Zimbabwe Coup*, <https://thediplomat.com/2017/11/diamonds-and-the-crocodile-chinas-role-in-the-zimbabwe-coup/>, [dostęp: 17 XII 2017 r.], F. Hogwe, H. Banda, *The nature of China's role in development of Africa: the case of Zimbabwe*, w: *Problems and Perspectives in Management* (open-access), Volume 15, Issue 1, 2017, s. 237-247, https://www.google.pl/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=1&cad=rja&uact=8&ved=0ahUKEwjewZLOtZHYAhUJUHQKHdVBVZUQFggsMAA&url=https%3A%2F%2Fbusinessperspectives.org%2Fjournals%3Ftask%3Dca11element%26format%3Draw%26item_id%3D8707%26element%3De46c6b75-ca7e-4c69-97ee-741acaab6046%26method%3Ddownload%26args%5B0%5D%3D0&usq=AOvVaw3o2YLzN9_OqkVYSQwCcxYq, [dostęp: 17 XII 2017 r.].

politycznych. Jednakże po wyborczym roku 2013 ewidentnie nastąpił powrót do silnego systemu prezydenckiego i – biorąc pod uwagę dominującą pozycję ZANU-PF w parlamencie – ponowne przekształcanie się systemu w jednopartyjny. Tym samym musimy uznać, że okres przejściowy się zakończył i w zimbabweńskiej rzeczywistości politycznej nie doprowadził do większych zmian. Wprowadzono nowe zmiany, lecz w starym zimbabweńskim stylu. Pozycja Roberta Mugabe w 2013 r. pozostawała niezagrożona.

Zakończenie (2014-2017)

W tym miejscu Autor uznał, że ciekawostką może być fakt, że od 25 marca 2014 r. nowym nuncjuszem apostolskim w Zimbabwe został polski ksiądz bp Marek Zalewski, który tego samego dnia został mianowany arcybiskupem tytularnym Afryki. Według niepewnych danych za 2005 r. liczbę katolików w Zimbabwe oblicza się na 1 145 000, czyli 9% osób zamieszkujących kraj. Większość obywateli to chrześcijanie, protestanci. W 2008 r. Robert Mugabe głośno podnosił kwestię „afrykanizacji” kościołów, by w ten sposób uniezależniły się od wpływów Watykanu i Londynu – kościół anglikański. Należy dodać, że prezydent Mugabe pojawił się na mszy inauguracyjnej Papieża Franciszka w Watykanie⁸².

Jednak lata, które nastąpiły po znamienym roku 2013 charakteryzują się ugruntowaniem pozycji ZANU-PF i prezydenta Roberta Mugabe. Wydawało się, że nic nie jest w stanie obalić tego wiekowego przywódcy. Opozycja była słaba, zaś społeczność międzynarodowa nieskuteczna w próbach zmiany polityki ekipy rządzącej w Zimbabwe. Komentatorzy zaś skupiali się na stanie zdrowia wiekowego przywódcy i rosnącej pozycji małżonki, Grace Mugabe – ale po kolei...

Już w 2014 r. dla analityków interesujący stawał się fakt rosnącej pozycji Grace Mugabe. Zapewne w kontekście ewentualnej sukcesji. Właśnie wtedy pierwsza dama zaktywizowała swoją polityczną działalność i oficjalnie weszła do polityki w Zimbabwe. Została wtedy wybraną krajowym sekretarzem Ligi Kobiet, która jest jednym z organów rządzącej od 1980 r. partii ZANU-PF. Nowe stanowisko Grace Mugabe pozwalało, by zasiadała w najważniejszym partyjnym organie jakim jest Politbiuro. Pojawiały się opinie, że wzrost pozycji Grace Mugabe miał być element wewnętrznej wojny partyjnej o sukcesję. Oficjalne wejście pierwszej

⁸² Zob., K. Chołaszczyński, *Nowy nuncjusz apostolski w Zimbabwe*, 3 czerwca 2014, <https://konserwatywizm.pl/nowy-nuncjusz-apostolski-w-zimbabwe/>, [dostęp: 17 XII 2017 r.]; *Global Catholic Statistics: 1905 and Today*, <http://www.earthhealing.info/catholicstats.pdf>, [dostęp: 17 XII 2017 r.]; *Mugabe calls for 'Africanisation' of churches in Zimbabwe*, 27 marzec 2008, <https://geoconger.wordpress.com/2008/03/27/mugabe-calls-for-africanisation-of-churches-in-zimbabwe-cen-32708/>, [dostęp: 17 XII 2017 r.]; Jutro święcenia abp. Marka Zalewskiego, nowego nuncjusza w Zimbabwe, <http://www.niedziela.pl/artykul/9717/Jutro-swiecenia-ks-Marka-Zalewskiego>, [dostęp: 17 XII 2017 r.].

damy do polityki miało być sposobem na zmniejszenie pozycji frakcji innej kobiety, wiceprezydent Joice Mujuru, która była wiceprezydentem – drugą osobą w państwie i partii⁸³.

Pojawiały się opinie, że frakcja ówczesnego ministra sprawiedliwości Emmersona Mnangagwa czyniła wiele, by zjazd partii nie wybrał Mujuru na następczynię Mugabe. Zwłaszcza pozycja Mnangagwy była kluczowa. Miał on doprowadzić do tego, że krajowa sekretarz Ligi Kobiet Oppah Muchinguri naciskała, by Grace Mugabe weszła do polityki. Niektórzy analitycy podejrzewali, że objęcie kluczowego stanowiska w Lidze Kobiet przez Grace Mugabe, pozwoli Muchinguri starać się o partyjne stanowisko sekretarza administracji, które było zajmowane przez ówczesnego ministra spraw wewnętrznych Didymusa Mutasę, który uznawany jest za sojusznika Mujuru. Muchinguri natomiast była najbliższą współpracownicą Emmersona Mnangagwa. Już wtedy pojawiały się komentarze, że wejście Grace Mugabe do polityki to realne widmo podziału ZANU-PF, ewentualnie wyborcza klęska w 2018 r. Wydarzenia z listopada 2017 r. zdziwiły naprawdę wielu⁸⁴.

Grace Mugabe jest osobą bardzo ambitną a zarazem bardzo „dzielącą”. Jej polityczna aktywizacja ma przynieść więcej złego niż pożytku dla partii – można było usłyszeć takie głosy wśród członków ZANU-PF. Grace Mugabe ma być znana ze swego zamiłowania do luksusowego życia. Inną kwestią ma być bardzo cięty język pierwszej damy, co nieraz już szkodziło jej mężowi i samej partii. Najbardziej znanym skandalem z jej udziałem, miała być opinia, że wszystkim gwałcicielom należy ścinać głowy. W związku z tym, pojawiały się w ZANU-PF głosy, że Grace Mugabe może wejść do polityki, „byle się tylko zamknęła dla jej dobra i jej męża” (shut up for her sake and her husband’s)⁸⁵.

Podczas zjazdu partyjnego ZANU-PF w grudniu 2014 r. konflikt na linii Grace Mugabe-Joice Mujuru osiągnął punkt krytyczny. Wiceprezydent nie przybyła na zebranie, zapewne obawiając się o swoje życie. Prezydent Mugabe zadeklarował wtedy walkę z skorumpowanymi działaczami a nieobecność Mujuru skomentował tak, iż „musi ona się czegoś bać”. Zasugerował, że ówczesna pani wiceprezydent miała próbować go obalić i jest złodziejką, chcącą ukraść stanowisko, które jej się nie należy. Przy okazji wyśmiał jej koncepcję polityczną, która miała rzekomo polegać na tym, że zmiana prezydenta spowoduje zmianę w polityce

⁸³ Zimbabwe’s Grace Mugabe enters Zanu-PF politics, 15 sierpnia 2014, <http://www.bbc.com/news/world-africa-28812801>, [dostęp: 17 XII 2017 r.]; The political hands behind the rise of Grace Mugabe, 4 sierpnia 2014, <http://mg.co.za/article/2014-08-04-the-political-hands-behind-the-rise-of-grace-mugabe>, [dostęp: 17 XII 2017 r.].

⁸⁴ L. Mbiba, Grace divides ZANU-PF, 10 sierpnia 2014 r., <https://www.dailynews.co.zw/articles/2014/08/10/grace-divides-zanu-pf>, [dostęp: 17 XII 2017 r.].

⁸⁵ K. Chołaszczyński, *Pozycja polityczna Grace Mugabe*, 18 sierpnia 2014 r., <https://konserwatywizm.pl/pozycja-polityczna-grace-mugabe/>, [dostęp: 17.12.2017].

Unii Europejskiej i Stanów Zjednoczonych. Na tym samym zjeździe potwierdzono, iż liderem partii pozostanie Robert Mugabe, który powiedział: *Złodzieje nigdy nie odniosą sukces (...)* Jej korupcja została ukazana. W powszechnej opinii jest, że Mujuru stoi na czele frakcji w ramach ZANU-PF, która uważana jest za umiarkowaną i nastawioną na rozwijanie biznesu (liberalna). Co ciekawe, za największego politycznego rywala wtedy uważano ministra sprawiedliwości Emmersona Mnangagwę, który tego dnia, 8 grudnia 2014 r. doprowadził do usunięcia Mujuru ze stanowiska wiceprezydenta Zimbabwe, a cztery dni później sam zajął wspomniane stanowisko⁸⁶.

Sytuacja polityczna w Zimbabwe skomplikowała się w momencie, gdy o schemę po wciąż żyjącym prezydencie zaczęli rywalizować: pierwsza dama Grace Mugabe oraz 75-letni wiceprezydent Emmerson Mnangagwa. Zwolnienie ze stanowiska Mnangagwę 6 listopada 2017 r. dla wielu było dowodem, że naturalną sukcesorką wiekowego prezydenta będzie jego małżonka. Ku zaskoczeniu wielu, do gry weszło wojsko, które przejęło kontrolę nad państwem i umieściło w areszcie domowym Roberta Mugabe. Przez lata prezydent budował mit założycielki Zimbabwe w oparciu o własne zasługi. Stąd olbrzymia pozycja polityczna weteranów wojennych z lat 1965-1980, którzy stanowili trzon sił zbrojnych. Armia swoje działania motywowała nie chęcią obalenia R. Mugabe, lecz walką z „kryminalistami” z otoczenia prezydenta. W tle była niechęć do Grace Mugabe i wpływy E. Mnangagwę, który przez wiele lat służył R. Mugabe oraz fakt, że sam jest weteranem. O losie prezydenta Mugabe zdecydowała sama partia, a nie opozycja, czy społeczność międzynarodowa. Wtorek 21 listopada 2017 r. zapewne przejdzie do historii, położonej na południu kontynentu afrykańskiego Republiki Zimbabwe. Tego dnia 93-letni prezydent Robert Gabriel Mugabe zrezygnował ze stanowiska. Postkolonialne dzieje Zimbabwe były bez wątpienia związane z charyzmatyczną postacią ustępującej głowy państwa. Państwo to weszło w nowy etap.

Słowa kluczowe: Zimbabwe, Robert Mugabe, Morgan Tsvangirai, konstytucja, referendum konstytucyjne, wybory

⁸⁶ K. Chołaszczyński, *Kto mógłby zastąpić Mugabe?*, <https://konserwatyzm.pl/kto-moglbyst-zastapic-mugabe/>, 8 grudnia 2014 r., [dostęp: 17.12.2017]; *Zimbabwe's Mugabe anger over Joyce Mujuru 'death plot'*, 4 grudnia 2014, <http://www.bbc.com/news/world-africa-30334209>, [dostęp: 17.12.2017]; C. Chinaka, *Zimbabwe's Mugabe accuses deputy of plot to oust him*, 3 grudnia 2014, <http://www.reuters.com/article/2014/12/03/us-zimbabwe-mugabe-idUSKCN0JH0GG20141203>, [dostęp: 17.12.2017].

Summary

Zimbabwe in 2013 - new orders in the old style?

The year 2013 seemed good for President Robert Gabriel Mugabe. After a period of dual power (2008-2013), he regained full control of Zimbabwe. The political opposition and the international community did not stand a chance with the president's team. Interestingly, the fate of President Mugabe was determined by his own party and army, which for years served Crocodile faithfully. In 2017, the Mugabe era in Zimbabwe ended. However, in 2013 he was able to celebrate the full triumph. This article is about this.

Keywords: *Zimbabwe, Robert Mugabe, Morgan Tsvangirai, constitution, constitutional referendum, elections*

Bibliografia

- 19 poprawka do ustawy zasadniczej Republiki Zimbabwe, w: <http://www.refworld.org/docid/4a1ea0df2.html>, http://citizenshiprightsafrika.org/wp-content/uploads/2016/02/Zimbabwe_Constitution_19th_Amendment_Act_2009.pdf [dostęp: 14 XII 2017 r.].
- Banerjee Vasabjit, Rich Timothy S., *Diamonds and the Crocodile: China's Role in the Zimbabwe Coup*, <https://thediplomat.com/2017/11/diamonds-and-the-crocodile-chinas-role-in-the-zimbabwe-coup/>, [dostęp: 17 XII 2017 r.].
- Bhebhe Nqobile, *Ncube, Dabengwa form poll pact*, 6 lipca 2013 r., <https://www.newsday.co.zw/2013/07/06/ncube-dabengwa-form-poll-pact/> [dostęp: 15 XII 2017 r.].
- Cendrowicz Leo, *Robert Mugabe's Zimbabwe election victory was a 'masterclass in electoral fraud'*, 2 sierpnia 2013, <http://www.independent.co.uk/news/world/africa/robert-mugabes-zimbabwe-election-victory-was-a-masterclass-in-electoral-fraud-8744348.html> [dostęp: 17 XII 2017 r.].
- Chapter 29:13 RURAL DISTRICT COUNCILS ACT, Acts 8/1988, 18/1989 (s. 45), 11/1991 (s. 31), 3/1992, 15/1994 (s. 25), 21 /1997, 23/1998,25/1998, 22/2001,13/2002*, <http://www.parlzim.gov.zw/acts-list/rural-district-councils-act-29-13>, [dostęp: 14 XII 2017 r.].
- Chapter 29:15 COUNCILS ACT, Acts 21/1997,3/2000, 22/2001,13/2002*, <http://www.parlzim.gov.zw/acts-list/councils-act-29-15> [dostęp: 14 XII 2017 r.].
- Chifera Irvin, *Mavambo Kusile Dawn Party Not Fielding Presidential Candidate*, 27 czerwca 2013 r., <http://www.voazimbabwe.com/content/mavambo-kusile-simba-makoni-presidential-candidate-2013-presidential-election/1690500.html> [dostęp: 15 XII 2017 r.].
- Chinaka Cris, *Zimbabwe's Mugabe accuses deputy of plot to oust him*, 3 grudnia 2014, <http://www.reuters.com/article/2014/12/03/us-zimbabwe-mugabe-idUSKCN0JH0GG20141203>, [dostęp: 17.12.2017].
- Chołaszczczyński Krystian, *Afrykański model autorytaryzmu – Zimbabwe czasów Roberta Mugabe*, „Historia i Polityka” 2009/2010, nr 2/3(9/10), s. 82–102.
- Chołaszczczyński Krystian, *Kto mógłby zastąpić Mugabe?*, <https://konserwatyzm.pl/kto-moglby-zastapic-mugabe/>, 8 grudnia 2014 r., [dostęp: 17.12.2017].
- Chołaszczczyński Krystian, *Maraton wyborczy w Zimbabwe*, w: *Światowiec* 2008, listopad, nr 4(30), s. 14–15.

- Chołaszczyński Krystian, *Media masowe a polityka w Zimbabwe*, w: *Studia medioznawcze* 2012, nr 4(51), Warszawa 2012, s. 144–164.
- Chołaszczyński Krystian, *Nowy nuncjusz apostolski w Zimbabwe*, 3 czerwca 2014, <https://konserwatyzm.pl/nowy-nuncjusz-apostolski-w-zimbabwe/>, [dostęp: 17 XII 2017 r.].
- Chołaszczyński Krystian, *Pozycja polityczna Grace Mugabe*, 18 sierpnia 2014 r., <https://konserwatyzm.pl/pozycja-polityczna-grace-mugabe/>, [dostęp: 17.12.2017].
- Chołaszczyński Krystian, *Z dziejów apartheidu w Afryce. Rządy Douglasa Iana Smitha w Rodezji Południowej*, „Pro Fide Rege et Lege” 2010, nr 2(66), s. 71–83.
- Conolly Danielle, *The Global Political Agreement and Democratic Transition in Zimbabwe*, 27 June 2011, Oxford Transitional Justice Research Working Paper Series, w: <https://www.law.ox.ac.uk/sites/files/oxlaw/connollyfinal21.pdf> [dostęp: 14 XII 2017 r.].
- Constitution of Zimbabwe. As amended at 13th February, 2009 (including amendments made by Constitution of Zimbabwe Amendment No. 19)*, https://www.google.pl/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=1&cad=rja&uact=8&ved=0ahUKEwjrqP-7j34nYAhVDM5oKHbuKBNAQFggnMAA&url=http%3A%2F%2Fwww.veritaszim.net%2Fsites%2Fveritas_d%2Ffiles%2FConstitution%2520of%2520Zimbabwe%2520as%2520Amended%2520by%2520Amendment%2520%2528No.%252019%2529%2520Act%252C%25202009_1.doc&usg=AOvVaw0DRL1q4APGCeb9LzZLRdHR [dostęp: 14 XII 2017 r.].
- Constitution of Zimbabwe. As amended at 13th February, 2009 (including amendments made by Constitution of Zimbabwe Amendment No. 19)*, https://www.google.pl/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=1&cad=rja&uact=8&ved=0ahUKEwiQtKmC9YnYAhXMApOKHS_RDA0QFggnMAA&url=http%3A%2F%2Fwww.veritaszim.net%2Fsites%2Fveritas_d%2Ffiles%2FConstitution%2520of%2520Zimbabwe%2520as%2520Amended%2520by%2520Amendment%2520%2528No.%252019%2529%2520Act%252C%25202009_1.doc&usg=AOvVaw0DRL1q4APGCeb9LzZLRdHR [dostęp: 15 XII 2017 r.].
- Dube Gibbs, *Referendum Vote Counting Continues in Zimbabwe*, 17 marzec 2013, <https://www.voazimbabwe.com/a/zimbabwe-referendum-douglas-mwonzora-people-vote-yes/1623254.html>, [dostęp: 14 XII 2017 r.].
- Economist Intelligence Unit*, w: *Country of Origin Information Report. Zimbabwe*, London 2009, w: <https://www.justice.gov/sites/default/files/eoir/legacy/2013/06/12/zimbabwe122309.pdf> [dostęp: 14 XII 2017 r.].
- Global Catholic Statistics: 1905 and Today*, <http://www.earthhealing.info/catholicstats.pdf>, [dostęp: 17 XII 2017 r.].
- Global Political Agreement, w: http://www.lcil.cam.ac.uk/sites/default/files/LCIL/documents/transitions/Zimbabwe_7_Global_Political_Agreement.pdf [dostęp: 14 XII 2017 r.].
- Gowin Peter, *Gdzie krokodyl zjada słońce*, Warszawa 2008.
- History of a Struggle*, Kair 1972, fotokopia dostępna na stronie: <http://ia600309.us.archive.org/9/items/ZimbabweHistoryOfAstruggle/ZHS.pdf> [dostęp: 15 XII 2017 r.].
- Hogwe Fortune, Banda Handson, *The nature of China's role in development of Africa: the case of Zimbabwe*, w: *Problems and Perspectives in Management* (open-access), Volume 15, Issue 1, 2017, https://www.google.pl/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=1&cad=rja&uact=8&ved=0ahUKEwjewZLOtZHYAhUJUhQKHdBVBZUQFggsMAA&url=https%3A%2F%2Fbusinessperspectives.org%2Fjournals%3Ftask%3Dcallelement%26format%3Draw%26item_id%3D8707%26element%3De46cdb75-ca7e-4c69-97ee-741acaab6046%26method%3Ddownload%26args%5B0%5D%3D0&usg=AOvVaw3o2YLzN9_OqkVYSQwCcxYq, [dostęp: 17 XII 2017 r.].

- In Zimbabwe it's hello China, goodbye Britain*, 20 listopada 2017 r., <https://www.theguardian.com/world/2017/nov/20/in-zimbabwe-its-hello-china-goodbye-britain>, [dostęp: 17 XII 2017 r.].
- Jane's Sentinel Southern Africa*, w: *Country of Origin Information Report. Zimbabwe*, London 2009, w: <https://www.justice.gov/sites/default/files/eoir/legacy/2013/06/12/zimbabwe072009.pdf> [dostęp: 14 XII 2017 r.].
- Jutro święcenia abp. Marka Zalewskiego, nowego nuncjusza w Zimbabwe*, <http://www.niedziela.pl/artykul/9717/Jutro-swiecenia-ks-Marka-Zalewskiego>, [dostęp: 17 XII 2017 r.].
- Laing Aislinn, *Zimbabwe: Mugabe loads new cabinet with hardliners*, 11 września 2013 r., <https://www.csmonitor.com/World/Africa/2013/0911/Zimbabwe-Mugabe-loads-new-cabinet-with-hardliners>, [dostęp: 17 XI 2017 r.].
- Langa Veneranda, *BREAKING: MDC-T, MKD, Zanu Ndonga in poll coalition*, 8 lipca 2013 r., <https://www.newsday.co.zw/2013/07/breaking-mdc-t-mkd-zanu-ndonga-in-poll-coalition/> [dostęp: 15 XII 2017 r.].
- Lnasford Tom, *Political Handbook of the World 2016-2017*, Thousand Oaks 2017, https://books.google.pl/books?id=UmNCDgAAQBAJ&pg=PA1716&lpg=PA1716&dq=ZAPU+congress+2009&source=bl&ots=tHdOhpBH6G&sig=RkVpDmBT-nveIJefaoakKI22CUdE&hl=pl&sa=X&ved=0ahUKEwi0_L_amIzYAhXF0qQKH-QzEAiUQ6AEISzAG#v=onepage&q=ZAPU%20congress%202009&f=false [dostęp: 18 XII 2017 r.];
- Local Government: Policy Review*, June 2005, http://www.zimbabweinstitute.net/File_Uploads/docs/Local_Government_Paper.pdf [dostęp: 14 XII 2017 r.].
- Maik Wiesław (red.), *Afryka. Tom II*, Poznań 1999.
- Mashavave Reagan, *Defiant Mugabe sworn in for new term*, 22 sierpnia 2013 r., <https://www.modernghana.com/news/254246/defiant-mugabe-sworn-in-for-new-term.html> [dostęp: 17 XII 2017 r.].
- Mavhunga Columbus, *4 officials with Zimbabwe PM's office arrested, police say*, 17 marca 2013 r., <http://edition.cnn.com/2013/03/17/world/africa/zimbabwe-political-unrest/> [dostęp: 16.12.2017 r.].
- Mbiba Lloyd, *Grace divides ZANU-PF*, 10 sierpnia 2014 r., <https://www.dailynews.co.zw/articles/2014/08/10/grace-divides-zanu-pf>, [dostęp: 17 XII 2017 r.].
- Mugabe calls for 'Africanisation' of churches in Zimbabwe*, 27 marzec 2008, <https://geoconger.wordpress.com/2008/03/27/mugabe-calls-for-africanisation-of-churches-in-zimbabwe-wen-32708/>, [dostęp: 17 XII 2017 r.].
- Mugabe launches a "do or die" re-election campaign*, 8 lipca 2013 r., <http://www.sowetanlive.co.za/news/world/2013/07/08/mugabe-launches-a-do-or-die-re-election-campaign> [dostęp: 16 XII 2017 r.].
- Mugabe shuffles the pack, again*, 20 września 2013 r., http://www.africa-confidential.com/article-preview/id/5041/Mugabe_shuffles_the_pack%2c_again [dostęp: 17 XII 2017 r.].
- Mukuhlani Treda, *Zimbabwe's Government of National Unity: Successes and Challenges in Restoring Peace and Order*, w: *Journal of Power, Politics & Governance* June 2014, Vol. 2, No. 2, pp. 169-180, https://jppgnet.com/journals/jppg/Vol_2_No_2_June_2014/9.pdf [dostęp: 12 XII 2017 r.].
- Nyoni P., *Constitution referendum 'delayed to September'*, 24 marca 2011, <https://www.news24.com/Africa/Zimbabwe/Zimbabwe-referendum-delayed-to-Sept-20110324>, [dostęp: 14 XII 2017 r.].
- Post Zambia – Zimbabwe: The Tonga: Left high and dry*, 5.09.2007, <https://reliefweb.int/report/zambia/zambia-zimbabwe-tonga-left-high-and-dry> [dostęp: 14 XII 2017r.].

- Sithole Chipso, *Zimbabwe's Whites Targeted Again*, w: <http://iwpr.net/report-news/zimbabwe-whites-targeted-again> [dostęp: 14 XII 2017 r.].
- Smith David, *Third of Zimbabwe's registered voters are dead*, 21 stycznia 2011 r., <http://www.theguardian.com/world/2011/jan/21/third-zimbabwe-registered-voters-dead> [dostęp: 17 XII 2017 r.].
- Steward Frances, Klugman Jeni, Helmsing A.H., *Decentralization in Zimbabwe*, w: *Occasional Paper*, No. 15, 1994, http://hdr.undp.org/sites/default/files/frances_stewart.pdf [dostęp: 14 XII 2017 r.].
- The Final Draft Constitution Of Zimbabwe January 31, 2013*, w: http://www.icla.up.ac.za/images/constitutions/zimbabwe_constitution.pdf [dostęp: 14 XII 2017 r.].
- The political hands behind the rise of Grace Mugabe*, 4 sierpnia 2014, <http://mg.co.za/article/2014-08-04-the-political-hands-behind-the-rise-of-grace-mugabe>, [dostęp: 17 XII 2017 r.].
- Thornycroft Peta, *White Farmers return to Zimbabwe land*, <http://www.telegraph.co.uk/news/worldnews/africaandindianocean/zimbabwe/8179368/White-farmers-return-to-Zimbabwe-land.html> [dostęp: 14 XII 2017 r.].
- Tisdall Simon, *Zimbabwe: was Mugabe's fall a result of China flexing its muscle?*, <https://www.theguardian.com/world/2017/nov/17/zimbabwe-was-mugabes-fall-a-result-of-china-flexing-its-muscle>, [dostęp: 17 XII 2017 r.].
- Westcott Ben, George Steve, *The Chinese connection to the Zimbabwe ,coup*, 18 listopada 2017 r., <http://edition.cnn.com/2017/11/17/africa/china-zimbabwe-mugabe-diplomacy/index.html>, [dostęp: 17 XII 2017 r.];
- Wollan Kare, *The Constitutional History and the 2013 Referendum of Zimbabwe*, Oslo 2013, https://www.jus.uio.no/smr/english/about/programmes/nordem/publications/docs/zimbabwe_constitution_2013.pdf [dostęp: 14 XII 2017 r.].
- Zhangazha Wongai, *Zimbabwe roll excludes millions of young voters*, 5 lipca 2013 r., <http://mg.co.za/article/2013-07-05-00-zimbabwe-roll-excludes-millions-of-young-voters> [dostęp: 17 XII 2017 r.].
- Zimbabwe – The Road to Reform or Another Dead End?*, Africa Report No 173, 27 April 2011, International Crisis Group, Working to Prevent Conflict Worldwide, w: http://www.observatori.org/paises/pais_82/documentos/173%20Zimbabwe%20-%20The%20Road%20to%20Reform%20or%20Another%20Dead%20End.pdf [dostęp: 14 XII 2017 r.].
- Zimbabwe announces poll results*, 2 maja 2008 r., <http://news.bbc.co.uk/2/hi/africa/7380445.stm> [dostęp: 15 XII 2017 r.].
- Zimbabwe approves new constitution*, 19 marzec 2013, <http://www.bbc.co.uk/news/world-africa-21845444> [dostęp: 12 XII 2017 r.].
- Zimbabwe election: queuing voters given more time*, 31 lipca 2013 r., <http://www.bbc.co.uk/news/world-africa-23512279> [dostęp: 15 XII 2017 r.].
- Zimbabwe elections 'must be held by 31 July'*, 31 maja 2013 r., <http://www.bbc.co.uk/news/world-africa-22728189> [dostęp: 16 XII 2017 r.].
- Zimbabwe PM says nation wants Mugabe out*, 8 lipca 2013 r., <http://www.aljazeera.com/news/africa/2013/07/20137811313235244.html> [dostęp: 16 XII 2017 r.].
- Zimbabwe President Mugabe re-elected amid fraud claims*, 3 sierpnia 2013 r., <http://www.bbc.co.uk/news/world-africa-23563029> [dostęp: 17 XII 2017 r.].
- Zimbabwe. Freedom in the World 2009*, w: <https://freedomhouse.org/report/freedom-world/2009/zimbabwe>, [dostęp: 14 XII 2017 r.].
- Zimbabwe: Many Zimbabweans Unaware of Impending Referendum*, 13 marca 2013, <http://allafrica.com/stories/201303131344.html> [dostęp: 14 XII 2017 r.].

- Zimbabwe: MP's Sworn in*, 3 września 2013 r., <http://allafrica.com/stories/201309040442.html> [dostęp: 17 XII 2017 r.].
- Zimbabwe: President Mugabe Appoints New Cabinet*, 10 września 2013 r., <http://allafrica.com/stories/201309110715.html> [dostęp: 17 XII 2017 r.].
- Zimbabwe's Grace Mugabe enters Zanu-PF politics*, 15 sierpnia 2014, <http://www.bbc.com/news/world-africa-28812801>, [dostęp: 17 XII 2017 r.].
- Zimbabwe's Mugabe anger over Joyce Mujuru 'death plot'*, 4 grudnia 2014, <http://www.bbc.com/news/world-africa-30334209>, [dostęp: 17.12.2017].
- Zimbabwe's Constitutional Outreach Program Ends*, 31 października 2010, <http://www.voanews.com/content/zimbabwes-constitutional-outreach-program-ends--106455103/156615.html>, [dostęp: 14 XII 2017 r.].
- Zimbabwe's MDC challenges Robert Mugabe election victory*, 9 sierpnia 2013 r., <http://www.bbc.co.uk/news/world-africa-23637580> [dostęp: 17 XII 2017 r.].
- Zimbabwe's MDC drops Robert Mugabe election challenge*, 16 sierpnia 2013 r., <http://www.bbc.co.uk/news/world-africa-23733748> [dostęp: 17 XII 2017 r.].
- Zimbabwe's 'outsider' faction leader*, 27 lutego 2006 r., <http://news.bbc.co.uk/2/hi/africa/4756424.stm> [dostęp: 15 XII 2017 r.].
- Zimbabwe's Tsvangirai may be charged for 'judiciary insult'*, 20 sierpnia 2013 r., <http://www.bbc.co.uk/news/world-africa-23771763> [dostęp: 17 XII 2017 r.].